

ایکٹھی سنہ

سنہی و آتھی صابی

دار الفنون

الکتاب والسنه

تاریخی ، اجتماعی ، دینی ، فلسفی

حزیران — ۱۹۲۷

شہزادہ ہاشمی — اوقاف مطبعہ سی

۱۹۲۶

ابوبکر باقلانی

۱ - صہابی

شرق متفکر لری میانہ بر موقع ممتاز احراز ایدہ اعظم اسلامیہ دن بری قاضی ابوبکر محمد بن الطیب بن محمد بن جعفر بن القاسم الباقلائی دد. [۱]

ابوبکر باقلانی بصرہ ددو غمش ، او وقتلر جهانک مرکز مدینتی اولان بغداددہ توطن ایتشدی .

مسلمانلرک ایلمق قوردقلری بصرہ شہرینک اسلام تاریخندہ کی اہمیتی درکاردر . ایلمق حرکت فکریہ اورادہ باشلامش ، ایلمق ملکہ فلسفیہ اورادن پارلامش . فلسفہ موضوعنی تشکیل ایدہ « توحید » مسئلہ سنک متممی اولان « قدر » حقندہ ایلمق سس اورادن چیمش ایدی . قرآن کریمی حرکہ لہینلردہ بصرہ نک یتیشدیردیگی نصر بن عاصم ایلمق یحیی بن یعمر ایدی .

صوفیہ نک محل ظهوری بوراسی ایدی ، صوفیہ رئیس و تابعینک فقہی ابوسعید حسن ، بصرہ لی ایدی .

لسان عربک انکشافنہ ، علوم ادبیہ نک تکاملنہ چالیشان ارباب ہمت ، بصرہ لی ایدی . نحویین آراسندہ « بصریین » دیہ شہر تشعار اولانلر بصرہ نحوچیلری ایدی .

اسلام دولتری آراسندہ سزعتلہ انتشار ایدن ، آثار فلسفیہ یہ ایکی آل ایلمق صاریلان معتزلہ ، بصرہ ددہ ظہور ایتش ایدی . رئیس لری « واصل بن عطاء الغزال » ایلمق « عمرو بن باب » جماعتہ قارشی یکی مذهبک ترویجنہ بصرہ ددہ چالیشیورلر ایدی ، معتزلہ نک مہم بر قولی ، « بصریین » معتزلہ سی ایدی .

اک اول معتزلہ نی قواعد عقل ایلمق مغلوب ایلمق ، اہل سنت علم کلامنی وضع ایدہن ،

[۱] باقلانی یا قصر ایلمق « باقلی » ویا مد ایلمق « باقلا » یہ منسودر . « باقلی » دہ لام مشدد و مخفف اولہ بیلیر ایسہ دہ « باقلا » دہ یالیکز مخفف اولور . ہر ایکسی دہ بقلہ معناسنہ در . آتیا بیان اولونہ جنی وجہہ اسماعیل بن عبادک سوزندن یا باسنک ویا بووک یا باسنک بقلہ جی اولدینی آکلاشیلور . نسبتندہ نون زیادہ ایدلشدر . صنعا ، صنعانی کی .

اہل اعتزال مدرسہ سنہ قارشہ اہل سنت مدرسہ سنی آجان ، «عبداللہ بن سعید بن کلاب» بصرہ لی ایدی .

مدت مدیدہ اہل اعتزال مذہبندہ قالدقین صوکر بر مجادلہ مذہبیہ نتیجہ سندہ استادی «ابوعلی جیانی» یہ غلبہ ایلہ اہل اعتزال مذہبندن آریلان واوکا ضد اولق اوزرہ «اشعریہ» مذہبی تأسیس ایدہن ، «ابوالحسن الاشعری» بصرہ لی ایدی .

قیصہ سی علم کلامی دوغوران ، بوودہن ، یاشادان بصرہ ایدی .
حریت افکارہ واسع بر ساجہ ویرہن ، غیر مسلم لڑکدہ اجتہاد علمی و دینلاری تصویب ایدہ جک قادار رأی و فکر لڑہ حرمت ایدہن ، بصرہ ایدی . بصرہ قاضی بونی مشاہیر فقہادن «عبداللہ بن حسن العنبری» واسطہ سیلہ بوتون اسلام عائلہ سنہ نشر ایدیور ایدی . حکمای اسلامیہ نک پیشواسی ، ایلک صرب فیلسوفی ، حکیم لربابی «یعقوب بن اسحاق الکندی» بصرہ دہ تحصیل ایتش ایدی . اسلام ریاضیونی انجندہ بر مثل بولونمایان ، علماً و عملاً فیلسوف اولان «ابن الہیثم» ، بصرہ لی ایدی .

ایشته قاضی ابوبکر باقلانی نک دوغوب بوویدیکی مملکت ، بویلہ بر مملکت ایدی . علمک جولان ایتدیکی بر شہر ایدی ، اطرافہ نور عرفان صاچان بر قصبہ ایدی .

ابو بکر باقلانی علمدہ زمانندہ بر تک ایدی ، اکلایشی غایت پارلاق ، جوابی پک چابوق ایدی . ہلہ مناظر دہ او قادار چوق سوز سویلر ، او قادار گنیش عبارہ لرب ایلہ صرامنی افادہ ایدردی کہ اوسوز لڑک درلہ نوب طوبیلاتماسی قابل اولہ مازدی . کندیسنہ «صارم الاسلام» [۱] نامنی ویرمشلر ایدی [۲] . بر کون «ابوسعیدالہارونی» ایلہ آرا لرنده بر مناظرہ واقع اولمش ایدی . باقلانی مناظر دہ او قادار سوز سویلدی کہ ابو سعیدالہارونی اونی احاطہ دن عاجز قالدی . صوکر باقلانی مجلسدہ حاضر بولونان ذواتہ خطاباً «شاهد اولوگ» ابوسعیدالہارونی یالکنز ہم دیدیکی تکرار ایتسون ، باشقا جواب ایستہ ہم «دیش ایدی . فقط ابو سعیدالہارونی بو سوزی جوابسز بر اقامدی : «شاهد اولوگ» ابوبکر باقلانی کندی سوزینی تکرار ایتسون ، دیدیکی تسلیم ایدہرم ، دیہ محق بر مقابلہ دہ بولونمش ایدی .

[۱] اسلامک کسکین قلنجی ، جلا دتلی بہادری

[۲] نہکیم شاعر «وانظرالی صارم الإسلام مقتمداً - اسلامک قینہ کیرمش کسکین قیلنجہ باسک آ» مصرعی ایلہ مرثیہ سندہ بو معنای افادہ ایدیور ایدی .

ابو بکر باقلانی دورتیوز اوج تاریخنده بغدادده ارتحال ایتش، نمازینی اوغلی قیلدیرمش ایدی. شعرای عصردن بعضیلری طرفدن حتمده مرثیه لر سویلمشدر.

۲ — ماده علمیسی

قاضی ابوبکر باقلانی علم ساحه سنه آتیلدینی زمان آنفا بیان اولوندینی اوزره فلسفه و کلام مدرسه لری تأسس ایتش ایدی، قرآن مینک کتیردیکی توحید باری مختلف صورتده تلقی اولونیوردی.

بصره ده «معبداجهنی» ایله «قدریه» مذهبی ظهور ایتش، برمدت صوکر «واصل بن عطا و عمرو بن باب» طرفلرندن قدریه مذهبی معتزله مذهبه قلب اولونمش ایدی. هرته قادار ایکنجی عصرده «صابئه» مذهبنک تأثیریه «جعبدن درهم» ایله «جهنم بن صفوان» طرفلرندن، «جهیمیه» نامنی آلان «تعطیل صفات» مذهبی ظهور ایتش ایسه ده عباسیلر زماننده آثار فلسفیه نیک انتشارینه قادار انکشاف ایدمه مشدی.

المصور زمانندن اعتباراً ترجمیه باشلانیلان آثار فلسفیه نی اک زیاده معتزله مطالعه یه قویولمشلر، بوسایه ده فکر فلسفیلرینی ترفی ایتدیرمشلردی. «بصره لی ابوالهذیل العلاف» ایله ینه بصره متکلملرندن «ابراهیم نظام» بر چوق فلسفه کتابلرینی تدقیق ایدرک بعضی اختلافات ایله برابر «واصل بن عطا» ایله «ابن باب» ک کلام مدرسه لرینی فلسفه کلامیه مدرسه سنه قلب ایتشلر، فلسفه تبغه واسع بر زمین حاضر لاملشلر ایدی. بو مدرسه «جهیمیه» مذهبی ده بلع ایتش، باقلانی زماننه قادار بر شکل متکامل آلمش ایدی. باقلانی زماننده قاضی القضاة عبدالجبار همدانی [۴۱۵] بو مدرسه یی تمثیل ایدیوردی.

ابوالهذیل و نظام عصر لرنده عبدالله بن سعید بن کلاب طرفندن، مذهب اعتزال ایله عصر سعادتدن بری دوام ایدمه کن، صحابه و تابعین و اتباع تابعین و مجتهدین مذهبلرینی تمثیل ایدن سلف امت مذهبی آراسنده متوسط اولمق اوزره اهل سنه عائد بر مدرسه کلامیه چیقمش ایدی، اهل اعتزال هم صفات، هم افعال باری یی انکار ایدر، سلف ایسه هر ایکسی اثبات ایلردی. ابن کلاب بویکی مذهبک آراسنه کیره رک جناب حقه لازم اولان صفات ذاتیه یی اثبات، مشیت و قدرت سبحانیه سنه تعلق ایدن صفات و افعال اختیاریه سنک جناب حق ایله قیامنی انکار ایلدی. اک اول اهل سنت منتسبلری میاننده افعال اختیاریه نیک اله ایله قیامنی

انکار ایدن ، «قرآن بالذات قائم بر معنادر» دین «ابن کلاب بصری» ایدی . ینہ بصرہلی ابوالحسن الاشعری [۳۲۱] سنہ لرحہ اهل اعتزال مذهبندہ قالدقدن صوگرا الك نہایت استاذی ابو علی الجبائی (۳۰۳) بہ مشهور مناظرہدہ غلبہ ایدہرک مذهب اعتزالی ترک ایتمش ، اهل سنت مذهبہ ، محیطندہ مشهور اولان ہمشہریسی ابن کلاب عبداللہ بن سعیدک طریقہ کیرمش ایدی .

آرتیق ابن کلاب مذہبی ابوالحسن الاشعری ایلہ بقداد صوفیہ رئیس حارث المحاسی و ابوالعباس قلانسہ نک یاردیمیری ایلہ تمامیلہ برلشدی [۱] . اشعریہ نک «الابانہ» سی علم کلامک مأخذی اولدی . کلابیہ مذہبی یرینہ اشعریہ مذہبی کجیدی ، بویلہجہ کلابیہ مدرسہسی اشعریہ مدرسہسی ایلہ بر شکل نوین احراز ایلہدی .

آنجاچ مذہبک یرلشمہسی ایچین اونی نشرایتک لازم کلہجک ایدی ، بوکادہ اشعری نک اصحابی موفق اولدیلر . ابوالحسن الاشعری نک اصحابی میانندہ «ابوعبداللہ محمد بن مجاهد ، ابوالحسن الباہلی ، بندار ، ابوالحسن علی بن مہدی الطبری» اک بووکلرندن ایدیلر [۲] . محمد بن مجاهدہ بصرہلی ایدی ، اصول وکلامدہ ید طولی صاحبی ایدی . باقلانی ینی یتشدرہن ایشته بو ذات ایدی .

باقلانی بوندن باشقا استاذینک شریکی ابوالحسن الباہلیدن دہ تلمذایلہمش ایدی . باقلانی نک معاصرلرندن استاذ «ابواسحاق اسفرائینی» ایلہ استاذ «ابوبکر بن فورک» ذاتاً ابوالحسن الباہلی نک تلمذلرندن ایدیلر . بشنجی عصرک باشندہ ، بو اوچ ذاتک بووک استاذ ایدی . وزیر شہر ابوالقاسم صاحب اسماعیل عباد (۳۸۵) بو اوچ استاذ حقتدہ شویلہ دیبور : ابن الباقلانی بحر مغرق و ابن فورک قلب صل مطرق و الاسفرائینی نار محرق [۳] . باقلانی حدث شریفدہ استماع ایتمش ایدی [۴] .

۳ — طریقہ

قاضی ابوبکر باقلانی اشعریہ طریقہنتک ناصری عنوانی آلمش ایدی ، فی الواقع عقیدہ اشعریہ ینی تأیید ایدہن باقلانی ایدی . مذہب اشعریہ ینی نشرایدنلر میانندہ باقلانی اک باشدہ ایدی .

[۱] الجیوش اسلامیه [۲] سبکی .

[۳] «باقلانی اوغلی بوغوجی بردکز ، فورک اوغلی خالص اوپوریلان ، اسفرائینی ایسہ یاقیجی بر آتشدہ .» ابن عبادک یاندہ داٹما اهل جدل اولان اهل کلام بولونور ایدی .

[۴] ابن خلکان

مذہب اشعری بی زمانہ گورہ اصلاح و تہذیبہ ، استاد ابتدائی دلیلراجین برطاقم مقدمات عقلیہ ارادینہ لزوم کوریوریوری .

اوجنحی عصرده ابوالحکما یعقوب بن اسحاق الکندی، فلسفہ مشائیہ مدرسہ سنی تأسیس ایتش ، صوکرآتورخان توروئی، تورك فیلسوفی، معلم ثانی ابونصر فارابی زنگین، دولغون، فقط برآزقاریشیق اولان آثار فلسفیہ بی تنسیق ایتش، حرکت فلسفیہ بر استقامت ویرمش ایدی . «الشیخ الرئیس» ابوعلی بن سینا داهما منتظم وقلاسیک اثرلیله فارابی یرینه کچمش ، بو سایهده اهل اسلام ، مکمل بر فلسفہ مدرسہ سی ایله تمایز ایلمش ایدی . ابن سینانک مدرسہ فلسفیہ سی ، ابوبکر باقلانی نک منسوب اولدینی مدرسہ کلامیہ په پک زیاده ضدایدی ، نته کیم فارابی فلسفہ سی ده معاصر ی ابوالحسن الاشعری کلامنه پک زیاده معارض ایدی .

فی الواقع اساس اعتباریله توحید باری بی، قرآن مبینی ، وحی پیغمبری بی قبول ایدنه اسلام فلسفہ سی ایله بواساسلری مدافعه ایچین اوریه په چیقان اسلام کلامی آراسنده علاقه کسایلمه مش ایسهده هرایکی طرف منتسبلی ، الفاظ قرآنیہ بی نقطه نظر لینه کوره مختلف صورته ایضاح وشرح ایدیوریوری . هرایکی طرف نظر واستدلالی عمدہ قیلدقلری حالده مابعدالطبیعه مسائلنده بردرلو اویاشامایوریوردی ، اونک ایچین علم کلامی اکمال ایتک ، قنون نظریه نک اعلاسندن قیلمق ، فلسفہ قارشوسنه چیقوب مابعدالطبیعه مسائلنده خطالری میدانه قویمق ایجاب ایدیوریوری . منتظم وقلاسیک آثاریله فلسفہ مدرسہ سنی اعلا واکمال ایدن ابوعلی بن سینا په قارشوی طریقت اشعریه ایچندهده ، بر مثلنی بولمق ، برابن سینا آرا مق هر حالده لازم ایدی . ایشته بوآزنان ذات قاضی ابوبکر باقلانی ایدی .

ابوبکر باقلانی اشعری نک علم کلامی تہذیب ایتدی ، دلائلک توقف ایدہ جکی مقدمات عقلیہ بی ، جزء لایجزی و خلا ، عرضک عرض ایله قائم اولاماماسی و عرضک ایکی زمانی قالماسی . الخ کبی برطاقم مباحث عقلیہ بی وضع ایتدی . بو مقدمات برطاقم اصول وقواعد کلامیہ ایدی کہ اشعری نک وضع ایتدیکی دلائلی ، علم کلامه مخصوص اولان ادله بی تقریر و تشدید ایدیوردی [۱] . باقلانی طریقتی کمال بولیور ، برچوق علماء دین او طریقہ سلوک ایدیوریوردی . دیگر برطر فدن شافعی المذہب اولان شریک لری ابواسحاق اسقرائی (۴۰۸) ایله ابن فورک (۴۰۱)

اشعریہ طریقی نشر دن خالی قالمایورلردی [۱]، مالکی المذهب اولان ابوذر مروی (۴۳۵) ابوبکر باقلانی طریقی مغربہ ادخال ایتمش ایدی. باقلانی نك تلیندی حنفی المذهب اولان ابوجعفر السمنانی (۴۴۴) ده حنیفه آراسنه استاذینك طریقی نشر ایدیورایدی. اندلسی مشهور ابوالولید الباجی شرقه کیدوب موصل قاضیسی ابوجعفر السمنانی دن طریقی اخذ و قبول ایله مشدی [۲]. باقلانی نك طریقی توسیع ایدن امام الحرمین ابوالمعالی (۴۷۸) ایدی. اندلسی مشهور قاضی ابوبکر بن العربی شرقه کیدوب ابوالمعالی نك ارشاده کی طریقی اخذ ایله مش ایدی. ابوحامد محمد غزالی باقلانی دن تلقی ایتدیکی کلامی استاذینك «الارشاد» و «الشامل» ندن آلدینی کلامه علاوه ایتمشدی.

قاضی ابوبکر باقلانی نك فضائل و محاسنی نك چوق ایدی، اهل بدعتی، زندیق لری، ملحد لری رد و خصوصندہ خدمات کزیده سی سبق ایتمش ایدی، باقلانی اهل اسلام آراسنه فتنه و فساد القا ایدن باطنیه نك، قرامط نك اسرارینی کشف ایتمش ایدی، حنبلیلر آراسنده قاضی ابویعلاده بوخصوصندہ قاضی باقلانی یه پیرو اولمش ایدی.

اشعریه میاننده «قاضی» دیندیمی ابوبکر باقلانی قصد اولونور ایدی [۳] ابوبکر باقلانی، ابن کلاب بصری ایله ابوالحسن الاشعری نك قبول ایتدک لری وجهله افعال سبحانیه نك جناب باری ایله قیامنی نفی ایتسکه سلفیه ممثلاری و قتیله نصل ابن کلاب بصری و ابوالحسن الاشعری حقتندہ سویلنمشلر ایسه او یله جه قاضی ابوبکر باقلانی حقتندہ سویلنمشلر، «بونلرک سوزلرنده اعتزال بقیه لری واردر» دیمشردی. بو بقیه لرک اصلی ایسه طالمک حدوثنه، اجسامک حدوثنی طریق ایله استدلال ایتمک ایدی. چونکه اهل اعتزال بو اصلی صفات و افعال باری نك باری تعالا ایله قیامنی نفی ایله مک ایچین احداث ایتمشلر ایدی. معتزله، کندیسسیله حوادث قائم اولان شینک، کندیسسیله

[۱] ابن فورک کلام، اصول فقه، معانی قرآن حقتندہ یوزه یالین تصلیفانده بولونمش ایدی. ابوالقاسم قشیری ایله ابوبکر بیهقی اخص تلامذه سندن ایدی.

ابواسحاق علومده متبحر ایدی، عراق و خراسانده فضیلتی مسلم ایدی، کلامده و اصولده معتبر تصنیفلری و ارایدی. نيسابورک عمومیتله مشایخی کلام و اصولی ابواسحاق دن اخذ ایله مشردی. ابوالقاسم قشیری ایله ابوبکر بیهقی کندیسندن حدیث روایت ایدرلر ایدی. قاضی عبدالجبار همدانی ایله وقوع بولان مناظرهده قاضی بی اسکات ایتمش ایدی.

[۲] کتاب العقل والنقل.

[۳] تهکم اهل اعتزال میاننده قاضی ایله عبدالجبار همدانی قصد اولونوردی.

اعراض قائم اولان شیئک انجاق جسم اولدیغنه. قائل ایدی . چونکه معقولده اعراضک قیامی ایله حوادثک قیامی آراسنده فرق یوق ایدی . صفات و افعال ایسه حقیقتده اعراض دیمک ایدی [۱]. بوحالده کندیسیله صفات و افعال قائم اولان شیئک جسم اولماسی لازم کله جک ایدی. جسم ایسه حادث اولمقله صفات و افعال الله ایله قائم اولونجه اللهک حادث اولماسی مستلزم اولوبور ایدی ، اللهدن جسمی نفی ایله مک جسمک حدوثنه ، جسمک حدوثنه ده اعراضک حدوثنه مبنی ایدی .

اعراض دلیلی شویله خلاصه اولونور : طلم اعیان و اعراضدن عبارتدر . اعراض حادثدر ، اجسام اعراضدن خالی اولمامقله اوده حادثدر . بوحادث دلیلی دورت مقدمهیه متوقف ایدی : ۱ - اعراض ، ۲ - اعراضک حدوثنی ، ۳ - جسمک اعراضدن خالی اولماسی ، ۴ اولی اولمایان حوادثک باطل اولماسی .

بودلیل ، معتزله نیک اعتماد ایتدیگی بر دلیل ایدی . بالذات اشعری یازدیغی برمکتوبده بونی ذم ایتدیگی حالده اشعریه بونی التزام ایدیورلردی . ایسته بواصله مبنی ابن کلابدن اعتباراً اهل سنت آراسنده صفات و افعال اختیاریه انکار اولومش ایدی . جواهر و اعراض طریقته باقلانی ایضاً تمس ایدی [۲] .

ابو حامد الاسفراینی ، حنابلهدن ابو عبدالله بن حامد و ابن بطه ایله عراق و خراسان شام و مصر و حجازده بولونان علماء دینک باقلانی علیهنه قیام ایتملری بوندن ناشی ایدی [۳] . ابوبکر باقلانی امام احمد بن حنبله و اهل سنته منتسب ایدی ، بوقادارده فضیلتی و ارایدی . بویله ایکن ینه بر طاقیم علماء دینک طعن و تشنیعدن یاقاسنی قورناراماشدی .

ابوبکر باقلانی بهض کره جوابلرنده « محمد ابن الطیب الحنبلی » دیرایدی [۴] ، کنندی اشعریلک ایله توصیف ایتدیگی کبی حنبلیلک ایله ده توصیف ایدرایدی [۵] . ابوبکر باقلانی ابوالوفاء

[۱] شوریسی اونودولماسونکه اشعریه صفات ایله اعراضی فرق ایتمش ایدی : « اعراضک محل مقوم ایله قیامی حدوثنه دلالت ایدر ، صفات ایسه الله ایله قائمدر ، فقط حدوثنه دلالت ایتز » دیورلر ایدی . فقط بو فرق ، خصمی اقناع ایدمه یوردی .

[۲] تمهید الاوائل

[۳] الجیوش الاسلامیه ، کتاب العقل والنقل .

[۴] ابن تیمیه ، ابن القیم الجوزیه .

[۵] سبکی طبقات فقهاده باقلانی بی مالکی کوسته رور . او یله ظن ایدیورمکه استاذی ابن مجاهدن غلط اوله جق در . کاتب چلبی نیک شافعی کوسته رمسی داها غریبدر . ابوالحسن الاشعریدن غلط اولسه کرکدر .

ابن العقیل و ابن الجوزی [۱] کبی متأخرین حنابلہ دن داها زیادہ امام احمدہ یاقین در [۲] .
 ابوبکر باقلانی ایله حنابلہ دن ابوالحسن التیمی و عائلہ سی آرا سنده خلوص و مودت بولونمقله
 تمیمیلر باقلانی به اصولنده موافقت ایتمشنلردی . حفاظ سببعه دن [۳] ابوبکر بیہقی ده
 ابوبکر باقلانی نك موافقنلردن ایدی . مشاہیر حنابلہ دن قاضی ابویعلی (۴۵۸) پك چوق
 خصوصده قاضی ابوبکر باقلانی به موافقت ایدیلوردی .

ائمة شافعیہ میاننده قرن رابع ہجری مجددی صاییلان [۴] ، « امام الامہ » نامی احراز ایدن

[۱] ہر ایکسی ده نفی ایدنلر مذہبنہ داها یاقیندر ، ابن تیمیہ .

[۲] کتاب العقل والنقل .

[۳] کبار محدثیندن اولوب « حفاظ سببعه » عد اولونان ذوات شونلردر : دارقطنی (۳۸۵) ،
 حاکم نیسابوری (۴۰۵) ، عبدالغنی الازدی (۴۰۹) ، ابولیم اصفہانی (۴۳۰) ابوبکر بیہقی (۴۵۸) ،
 ابن عبدالبر القرطبی (۴۶۳) ، ابوبکر خطیب بغدادی (۴۶۳) ،

[۴] « ان الله تعالى بيعت لهذه الامة على رأس كل مائة سنة من يجدد اها دينها - رواه
 ابو داود والحاكم في مستدرکه والبيهقي والطبرانی » حديث شريفى موجبجه هر يوز سنه باشنده بر مجدد
 دين بولونه چقى ایدی ، مجدد دين متعدد اوله بیلیردی . هر فرقه کندی مذہبندن اولانلری
 مجدد دين کوسترمش ایدی . اوننجی قرن ہجری به قادر ، مجدد دين کوسته ریلان ذوات شونلرایدی :
 قرن اول مجددلری : عمر بن عبدالعزیز (۱۰۱) ، ابوسعید حسن بصری (۱۱۰) ، ابن شہاب
 زہری (۱۲۲) ، استاذ حماد (۱۲۰)

قرن ثانی مجددلری : شافعی (۲۰۴) ، حسن بن زیاد (۲۰۴) ، اشہب (۲۰۴) ، محمد بن
 عبدالله الانصاری (۲۱۵) ، یحیی بن معین (۲۳۳)

قرن ثالث مجددلری : ابوجعفر طحاوی (۳۲۱) ، ابن سريج (۳۰۶) ، ابن خزیمہ (۳۱۳) ،
 ابن جریر طبری (۳۱۰) ابوالحسن الاشعری (۳۲۴) ، نسائی (۳۰۳) ،
 قرن رابع مجددلری : ابوحامد اسفرائینی (۴۰۶) ، ابوبکر الخوارزمی (۴۰۳) ، ابوزید الدبوسی
 (۴۳۲) ، ابوبکر باقلانی (۴۰۳) .

قرن خامس » : حسین البغوی (۵۱۶) ، ابوحامد غزالی (۵۰۵) ، فخر القضاة ابوبکر
 الارسابندی (۵۱۱) ابوالعین میمون النسفی (۵۰۸) .

قرن سادس » : عبدالغنی المقدسی (۶۰۰) ، رافعی (۶۲۳) ، ابن الخطیب فخر الرازی (۶۰۶) ،
 محمدرکن الدین العمیدی (۶۱۵) ، ابن قدامة (۶۰۲) ، ابوبکر الطرطوشی (۶۲۰) ،
 قرن سابع » : شیخ الاسلام ابن تیمیہ الحرانی (۷۲۸) ، ابن دقیق العید (۷۰۲) ،
 حافظ الدین النسفی (۷۱۰)

قرن ثامن » : سراج الدین بلقینی (۸۰۵) ، زین الدین العراقي (۸۰۵) ، ابوالحسن
 الملطی (۸۰۳)

قرن تاسع » : سیوطی (۶۱۱) ، سخاوی (۹۰۲)

قرن عاشر » : علی القاری (۱۰۱۴) ،

ابوحامد اسقرائینی، کرک ابوبکر باقلانی به، کرک اهل کلامه شدتله هجوم ایدیور ایدی [۱]
 فقهای شافعیه اشعریه به انتسابدن چه کینرلر، «اشعریه نك بنا ایتدیکی مذهب ایله ایلشگمن
 یوقدره». دیرلردی. اصحابلرینی، اصحابلرینی اشعری به انتسابدن نهی ایدرلردی، نته کیم
 ابوحامد اسقرائینی حاضر ونه «اشهد و اعلى بان القرآن کلام الله غیر مخلوق کما قال ابن حنبل لا کما یقول
 الباقلانی» [۲] دیر، بونی تکرار ایدر دوروردی. بوتکرارک سینی صورانلره شویله جواب
 ویرمش ایدی: بئم اشعریه ایله، باقلانی مذهبی ایله اصلا ایلشگم یوقدر. فقها دن کچین برطاقم
 غربا کیزلی کیزلی باقلانی نك مجلسنه دوام ایدیور، اوندن اوقویورلر، مذهبه کیر یورلر،
 مملکتلرینه عودت لرنده ایسه بدعتلرینی اظهار ایدیورلر. بن دیمه دیکم حالده کویا بدن
 او کرتمش لکچی ظن اولونیور، باقلانی مذهب و عقیده سی ایله هیچ بر ایلشگمک اولمادیغنی،
 اوندن تبری ایتدیکی خلق دویسون، اهل صلاح آکلاسون، دویمایان مملکت قالماسون
 دیه تکرار ایدیورم. [۳]

ابوحامد اسقرائینی ابوبکر باقلانی بی نه آغیر اهام آلتنده بولوندر ییور! بردفعه ده ابوحامد
 اسقرائینی نك اصحابدن برینک کسندن کیزلی ابوبکر باقلانی نك درسنه دوام ایتدیکی خبر
 آلمش، دوام ایتدیکی ظن ایتدیکی تلیدینه شویله بر خطایده بولونمش ایدی: او غاجغزم!
 ایشتم که سن بو آدامک درسنه دوام ایدیورمشسک، امان کسندینی اورادن صاقین. چونکه
 او آدم مبتدع در، خاتی ضلالته دعوت ایدیور، یوقسه بر داها مجلسمه کله [۴].
 نه آغیر برسوز!

ابوحامدک خلیفه و پادشاهلر یاننده پک زیاده اعتباری و ارایدی. بچاره ابوبکر باقلانی،
 ابوحامد اسقرائینی نك قورقوستدن حمامه کیدر ایکن بوزینه نقاب کچیره رک کیده بیلیردی. [۵]
 باشده باقلانی اولدینی حالده اشعریه مذهبی ترویج ایدنلرک اسلامده مساعی مشکوره لری،
 حسنا تمبرور لری و ارایدی، اهل سنته چوق یار دیم ایتمشلر سنته مخالف اولان بدعتی رد
 خصوصده خدمات بر کزیده ده بولونمشلر ایدی. حال بویله ایکن علما دیندن بر قسمی
 کلامده بدعت کورمکه ذم ایتمشلر ایدی، فقط بر قسمی بو ذواته تعظیم ایله یورلر ایدی.
 ابوحامد اسقرائینی اصول فقه شافعی بی، اصول فقه اشعریدن آیرمش ایدی. ابوالحسن

[۱] کتاب العقل والنقل .

[۲] ای جماعت مسلمین ! «قرآن احمد بن حنبلک دیدیکی کبی کلام الله در، غیر مخلوق در .
 یوقسا باقلانی نك دیدیکی گبی دگیلدر « دیورم، « بوکا شاهد اولوک .

[۳] کتاب العقل والنقل . [۴] ابن تیمیه [۵] کتاب العقل والنقل

الهیات مجموعه سی صافی :

قدوری ابو حامد حنفیہ «انظر من الشافعی» دیمش ایدی، بوسوزك هر نه قادار دوغرو اولدیغنی تسلیم اولونماسه بیله بوسوز ابو حامدك فقهده احراز ابتدکی مرتبه عالییه کوسته ریر [۱]. بو درجه یوکسك اولان بر ققیه، اشعریلر آراسنده بره تلی کله مش اولان [۲] باقلانی یی اهل سنت زمه سندن چقار یور ایدی .

§ باقلانی نك اشعری یه اولان حرمت و تعظیمنه شوسوزی کافی در: بنم الك بویوك فضیلتهم اشعری نك سوزلرینی آکلا یه بیلیم کلمکم در [۳].

۴ — تهلیرانی

ابوبکر باقلانی انعکاس ادله یی ترویج ایتمش، اصول منطقیه یه، ارسطو منطقته شدتله قارشلی کلش ایدی، شرق فلسفه مدرسه سنده حاکم اولان ارسطو فلسفه سنی رد و جرح ایچین، یونان فلاسفه سندن لوسیب و ذیمقراطیس ایله اپیکورک تمل طاشنی تشکیل ایدن آتوم ایله خلایق حدوث عالم ایچین بر مقدمه یا عمتش، آتوم و یا جوهر فردی تقویه ایتمش، رومان فردی اورتابه قوی عمتش ایدی .

ابوبکر باقلانی بونلر اکتفا ایتدی، عرضك عرض ایله قائم اوله مامامسی، عرضك ایکی زمانده قاله مامامسی. الخ کبی اصللری مقدمات کلامیه میانه صوقش ایدی .

ابوبکر باقلانی کلامی قنون نظریه نك اعلا سندن قیلمله برابر ابوالحسن اشعری یه بعض خصوصاتده مخالفتدن کرمی دورمادی. قوله کی قدرت، الله سوزینی استماع، غیر مسلمه انعام کبی مسأله اشعریدن آیرلدی .

ابوبکر باقلانی حال مسئله سنده ابوهاشم جباتی ایله، اعراضك انواع غیر متناهیه سی مسئله سنده ابوهاشمك پدری ابوعلی جباتی ایله برلشدی. محردات مسئله سنده تمامیه اسلاف و فحول متکلمین ایله برابر قالدی، صفات خبریه مسئله سنده ده سلفدن و اهل اثباتدن آیرلادی .

ابوبکر باقلانی نبونک یا لکنز طریق معجزه ایله اثباتی خصوصنده جمهور متکلمین طرفنده بولوندی، اعجاز قرآنه پک زیاده اهمیت ویردی. «لائیکه نك بشردن افضل اولماسی مسئله سنده جمهوردن آیرلدی، روح مسئله سنده برچوق اهل کلامدن آیری دوشدی .

ابوبکر باقلانی اصول فقهده، «اجتهادی پیغمبری» خصوصنده «واقفه»، «اجتهاد فقها» بختنده ایسه «مصوبه» مذهبی التزام ایتدی، اصول دینده تقلیدی منع ایله دی، اجماع سکوتی بی طایمادی .

باقلانی کلام و اصولک اک مهم مسأللندن اولان «حسن و قبح» مسئله سنده اشعری

طرفندہ قالدی ، عقلا ادراك اولونہ مامسفی ترویج ایله دی . ظلمك مقدورالهی اولمادیقی قبول خصوصندہ ایسه جمهوره مخالفت ایندی .

ابوبکر باقلانی ایمان مسئلہ سندہده ابو الحسن الاشعریدن آیرلامش ایسه ده اصل کنندی استنادی عبدالله بن مجاهدن آیرلمش ایدی .

ابوبکر باقلانی نك بو باده کی تعلیماتی بوراده اوچ قسمه آیره بیلہ چکنز .

۱ — مقدمات کلامیه :

۱ — انفاسی اوله — ابوبکر باقلانی به کوره دلیل باطل اولونجه مدلول ده باطل اوله جق ایدی . دلیلک باطل اولماسی مدلولک باطل اولماسنی استلزام ایرددی . قدماء اشعریه هب بو اعتقادده ایدیله . بوکاهنی ابوبکر باقلانی وضع ایندیکی مقدماتی دلالتی یرنده ، دلالتی ده عقائد یرنده طوتیوردی . مقدمات انکار ورد اولونہ جق اولورسه طبیعتیله دلالت ده رد وانکار اولونہ جق ، دلالت کلامیه نك رد وانکاری ده عقائد ایمانیه نك رد وانکاری مستلزم اوله جق ایدی . بوکاهنی قدمای متکلمین مسلککرینه صوک درجه صادق قالمشردر . انعکاس ادله موجبجه « عدم دلیل ، دلیل عدم » اولویور ایدی . برشی حقتنده دلیلہ اطلاع حاصل اولمازسه اوشی انکار اولونیور ایدی ، دیگر برتعبیرایله برشینک ثبوتی حقتنده دلیل قطعی قائم اولمازسه اوشینک منتفی اولماسی لازم کلیر ایدی .

بو باده عمدہ ، خصمک دلیلی قدح ، خصمدن حجت مطالبه دن عبارت قالیور ایدی . حال بوکه خصمک دلیلی قدح ایتمک مدلولک انتفاسنی بیلیمکی موجب اوله مازدی . مکرکه اونک نغینه دلیل قائم اولسون . برده دلیلک عدمی مدلولک عدمی مستلزم اوله مازدی . انعکاس ادله مسئلهسی ابو حامد غزالی زمانه قادر قدماء متکلمین آراسنده حاکم ایدی . اوندن صوکر اهمیتدن ساقط اولدی .

فلسفہ جدیدہ متأخرین متکلمینه حق ویریور : دیترون اقاده میسی رئیس بووراق مابعد الطبیعه نك قانونی بر علم اولدیقی مدافعه ایندیکی صروده اثباتیوه قارشى شویله سوزلر صرف ایدیور : مابعد الطبیعیون آراسنده فعلاً توافق بوق ایسه ، بوندن (حقاً توافق بولونمق ممکن دکیلدر) نتیجهسی استخراج اولوناماز . برحقیقتک هنوز منکشف اوله مامسندن « بو حقیقت اصلاً منکشف اولاماز . » نتیجهسی چیقماز . [۱]

۲ — اصول منطقہ فی رد — ابوبکر باقلانی اصول منطقہ فی واوکامبتنی اولان فلاسفہ طریقی ابطال ایدیور ایدی . بو باده حبتلی متکلملرندن ابن عقیل و شافعی متکلملرندن ابوالعالی کبی اشعریہ اولسون ، ابوعلی جبائی و ابوهاشم جبائی [۱] و عبدالجبار ہمدانی کبی معتزلہ اولسون ، ابن النوبخت کبی شیعی اولسون ، ابن الہیصم کبی کرامیہ دن اولسون ، بوتون قدما باقلانی ایلہ برابر دی .

فی الواقع ترجمہ دورندہ علم منطق بر آزوج کو سترمش ، فلاسفہ طرفندن اہتمام اولونمش ایسہدہ متکلمین اونی اخذ ایتماکلہ اہل اسلام آراستندہ انتشار ایدہ مہ یوردی ، « انعکاس ادلہ » اعتقادی منطق ، کنڈیلرینہ یا ناشدیرہ ما یوردی . چونکہ اصول منطقہ قبول اولونورسہ اوکا مبین اولان ادلہ مخصوصہ کلامیہ رد وانکار اولونہ جق ایدی . بو ایسہ مسلیکربنہ صوٹک درجہ صادق قالان متکلمین طرفندن نصلہ اخذ اولونہ بیلیردی ؟ منطقک مبناسی ترکیب عقلی ایلہ خارجدہ کلی طبیعی نک نبوتی مسئلہ لری ایدی . فلاسفہ شواعیانہ بری ذات ، دیکری موجود مشاہدہ اولق اوزرہ ایکی شی اثبات ایدیورلردی . ماہیت نوعیہ فی خارجدہ موجود عینی اوزرینہ زائد قلیورلردی . آرسطو و طرفدار لری ماہیت نوعیہ فی موجود عینیہ مقارن اولہرق قبول ایتدکری خالدہ افلاطون و طرفدار لری بالعکس موجود عینیدن مفارق اولہرق قبول ایدیورلر ، حتی ازلی وابدی اولدقلرینہ قائل اولویورلردی . ہر موجود ممکنک خارجدہ بر ماہیتی واردرکہ اونک ذات و حقیقی در ، ماہیت نوعیہ بودر ، بردہ شواعیانہ مشاہدہ معین اولان بر موجود واردرکہ ماہیت نوعیہ دن باشقہ بر موجود در . بویلہ جہ ممکنات ایچین خارجدہ ماہیات نوعیہ و موجودات عینیہ بولونمش اولویور . افلاطونک قبول ایتدیکی « مثل » دہ ماہیات نوعیہ ، کلیات عقلیہ ایدی .

ابوبکر باقلانی وارقہ داشلری بو باده فلاسفہ بہ شدتلہ قارشلی کلیورلر ایدی . بونلر جہ کلی مجرد باعتبار ذہنی ایدی . خارجدہ اوکا مطابق اولہ جق برشی یوق ایدی ، شواعیانہ بری ذات ، دیکری شو موجود مشاہدہ اولق اوزرہ ایکی شی اثبات ایتمک باطل ایدی ، فلاسفہ نک اثبات ایتدکری ، ذہندہ ایکن اونلر بو اشیایی خارجدہ طن ایدیورلردی ، وجود ذہنی وجود عینی صائمشلردی ، ماہیات نوعیہ نک نہ مقارن ، نہ مفارق اولہرق اصلا خارجدہ وجودی یوق ایدی . ایشتہ بویلہ جہ کلیات خمس واوکا مبتنی اولان قول شارح و مقولات عشرہ ہب باطل اولق لازم کلیور ایدی ، ابوبکر باقلانی جزؤ لایجزی و خلا ، عرضک ایکی زماندہ باقی

[۱] مشہور اسماعیل بن عباد بو ایکسہ « شیخین » دیر ایدی . ابوحنان توحیدی .

قالماماسی و عرضك عرض ایله قائم اوله ماماسی كه وضع ایندیكى مقدمات كلامیه آراسنده ماهیاتك ترکیب عقلیسنی ده نفی ایتیش ایدی . فلاسفه تعریفی حدورسم دیه ایکی آیردقدن صوکره هر ایکسینی ده تام و ناقص قسملرینه آیرمشلر ، حد تام و ناقصده ، رسم تامده ترکیبی شرط ایتیشلردی . حدتام جنس قریب ایله فصل قریبدن ، حدناقص جنس بعید ایله فصل قریبدن ، رسم تام جنس قریب ایله خاصه لازمه دن ترکیب ایده چك ایدی .

برنوعك یعنی ماهیتك، کلیات خمسدن جنس ایله فصلدن مرکب اولماسی ترکیب عقلی وذهنی ایدی، ترکیب خارجی و عینی دکیل ایدی، تعریفدن مقصد معرفی باشقاسندن آیرمق ایدی ، بو ایسه جنس و فصله احتیاج کوسترمزدی . خواص لازمه ایله اوله بیلیردی ، صفات طامه بی یعنی جنسی ذکره حاجت یوق ایدی . حتی مشترک اولان بوصفاتی ذکر ایتمکی بیله ابوبکر باقلانی وارقه داشلری منع ایدیورلردی .

کوریلیورکه اصول منطقیه ایله اصول کلامیه نك برلشمه سی قابل اوله مایور، آرتیق هر حالده برندن واز چمك لازم کلیورایدی ، بالطبع اصول کلامیه بی فدا اولونامازدی . قدماء متکلمینك علم منطقی ، ارسطو منطقی ، دیگر تعبیر ایله منطق صوری و عمومی بی شدتله رد و افکار ایتمه لرینك اسبابی بو ایدی .

اصول منطقیه بی رد خصوصیه ده انعکاس ادله مسئله سی کبی ابو حامد محمد غزالی زمانه قادر دوام ایدی . مشارالیه ماهیات نوعیه نك خارجه موجودتی قبول ایله مش ، انعکاس ادله بی رد ایتیش ایدی .

ابوبکر باقلانی ایله برابر قدماء متکلمینك کلی حقیقه کی فکر لرینك بویوک بر قیمت علمیه سی وارد . انگلیز فیلسوفی « استوارت میل » طبق قدمای متکلمین کبی بوتون اعمال منطقیه نك رکن ذاتیسی اولان کالی بی الفا ایدیورایدی .

بونک کبی المان فیلسوفی « قانت » ک فکر لرنده ده قدمای متکلمینك فکر لری مشهود اولویور . قانت فلاسفه نك اثبات واجب دلیل لرینی انتقاد ایندیکی صروده « دلیل ایله ثابت اولان یالکزر وجود ذهنی در ، حال بو که نتیجه ده وجود ذهنی وجود خارجی به منقلب اولویور . وجود ذهنی وجود خارجی به انتقال سفسطه در ، کبی سوزلر در میان ایدیورایدی . [۱]

۳ — جزوه لایحه بی ویا بهر فرد — اسلامک ظهورندن اول یونان و هند فلسفه سنده

کوریلن آتوم نظریہ سی، بالآخرہ اہل اسلامہ دہ داخل اولمشدی، یونان فلسفہ سندہ لوسیبا ایلہ ذیمقراطیس، ایکور، ہند فلسفہ سندہ قاناداراتوم مٹلری بلکہ، واضعلری ایدی .

اسلامدہ الاول جزء لایجزی جہیمہ ومعزلہ طرفندن اورتہ یہ قونمش ایدی، بوبادہ رئیس بصرہ لی ابوالہذیل العلاف ایدی، فقط معاصر ی ابراہیم نظام جزء لایجزای قبول ایتہ یورایدی . ابوالہذیل ایلہ باشلایان جزء لایجزی، بالآخرہ جهور متکلمین طرفندن اخذ اولونمش ایدی . شوقادار کہ فلاسفہ یونانیہ نک آتومی ایلہ ارالرنده دقیق بر فرق واریدی . متکلمین عندندہ نہ فعلاً، نہ وهماً، نہ فرضاً آتوم انقسامی قبول ایتمزدی، فقط کتب اسلامیدہ مٹل کوستہ ریلن ذیمقراطیس نظرندہ آتوم بالکسر فعلاً انقسام قبول ایتمزدی . یوقسا وهماً و فرضاً انقسامی قبول ایدیوردی .

متکلمیندن «کلابیہ»، نجاریہ، هشامیہ، ضراریہ» ایلہ بر جوق کرامیہ جزء لایجزای شدتلہ رد ایدر لردی . اہل اعتزالدن ابوالحسین البصری ایلہ اشعریہ دن فخرالدین رازی ایسہ وجودندہ شہہ ایدیور لرایدی . سلفیہ مٹلری ابن حزم ایلہ ابن تیمیہ شدتلہ انکار ایلہ رلر ایدی . دیمک کہ جزء لایجزانک اسلام طلندہ قبولی عمومی دگیل ایمش .

ابوبکر باقلانی جزء لایجزادہ اشعری ایلہ بر لشہرک ابن کلابہ مخالفت گوسترمش، جزء لایجزای مقدمات کلامیہ میانہ ادخال ایلمش ایدی .

جوہر فردلرک متائل ویا متخالف اولدیغندہ اول امردہ اختلافہ دوشمشلر ایسہدہ بالآخرہ همان عمومیتلہ متائل اولدیغنی قبول ایلہ یہرک، بوکا بر طاقم قواعد اسلامیہ ابتنا ایتمش لردی [۱]. قاضی یہ کورہ جوہر فرد ہیج بر شکلہ نکزمہ یورہ، اشعری ایسہ «اساساً جوہر فردک شکلی یوقدر» دیور ایدی .

۴ — زمانہ فرد — زمان فرد، زمان حاضر غیر منقسم در، حرکہ بمعنی التوسطہ منطبق در .

[۱] آتوملرک طبیعی بر اولونجہ اختلاف انجاق اعراض اعتباریلہ اولہجق ایدی، اعراضک مختلف اولماسی دہ عاقل مختارہ مستنددر . چونکہ معین بر صفاتہ اختصاصی ایچین ہر حالدہ بر مریج لازم در . فاعل موجیک ہیسہ نسبتی بر در، بوکا مینی بر فاعل مختار لازم اولور . فاعل مختاردن صادر اولان برشی، قصد ایلہ، ازادہ ایلہ مسبوق اولغلہ غیر ایلہ مسبوق اولور، غیر ایلہ مسبوق اولان برشی دہ حادثدر . بولہجہ عالم حادث اولور . فاعل مختاردن صادر اولان برشیٹک ہر حالدہ حادث اولماسی لازم کلہجگنی بالکسر سیف الدین آمدی قبول ایتہ یور .

کذا تمانل اجسام نتیجہ سندہ ہرجسہ جائز اولان برشی دیگر برسنہدہ جائز اولہ بیلنجه مثلا صویہ احراق جائز اولہ بیلنجه معجزات حسیہ واحوال قیامتدن نقل اولونان شیلردہ جائز اولہ بیلورہ .

حرکہ بمعنی التوسط خارجہ موجود اولدینی کبی زمان فردده خارجده موجوددر . زمان فردہ تماماً حرکت حاضرہ بہ منطبق در . حرکہ بمعنی التوسط وسطده کی «کون» دن عبارتدر ، حصولدن سوکرا حیزده حصولدر ، حرکہ بمعنی التوسط مسافه نك اولدن آخريه قادر مستمر آقاور ، نفسنده واحد متصل اولور .

زمان فرد منقسم اولمانجه حرکت زمانک عوارضندن اولغله حرکتده غیر منقسم اولور . حرکت غیر منقسم اولونجه اوکا منطبق اولان مسافه نك ، جسمک عدم اقسامی لازم کلیر . زمان فرد جوهر فرد دلیلنک مناسبی در ، زمان فرد ، حادثدر [۱]

۵ — فهو — اجسام آنوملردن مرکب اولونجه آنوملرک حرکاتی ایچین «خلا» لازم اولور ، آنوملر خلالده حرکت ایدرلر ، اجسامده خلالده حرکت ایدن آنوملرک ترکیبات وترتیبانندن عبارت اولور . خلا ذیمقراطیس فلسفه سنده وار ایدی ، جسمدن مجرد اولان ابعاد «خلا» ، جسمه مقارن اولان ابعاد «ملا» ایدی . متکلیمنک قبول ایتدیکی «خلا» شاغلدن خالی بر مکانددر .

ابوبکر باقلانی خلایي اثبات اتمکله اولا جوهر فردی اعتراضدن قورتاریور: «برجزه لایحزی ایکی جزء لایحز انک «ک» برنده واقع اولسه هر حالده اولنره تماس ایدمک ، برینه تماس ایدن برجزه دیگرینه تماس ایدن جزدن باشقا اوله حق ، بنه اقسام کله جک » دییه واقع اولان اعتراضه «جوهر فردلرک یکدیگرینه تماسی لازم گلآز ، چونکه ارالرنده خلا واردر » کبی جوابی ویریلیور .

بوندن باشقا عالمک حدوتی ده خلایي استلزم ایدیور ، خلا ثابت اولونجه جسم حادث اولویور . چونکه جوهر فرد حیزدن خالی قاله مایور . حیز ایسه فراغ موهوم ، وهمک اثبات ایتدیکی فضا در بوا یسه عدم اولقله جوهرک محلی عدم اولویور ، جوهر عدمدن خالی قاله مایور . چونکه جوهر فردک حیزه احتیاجی ضروریدر . حیز محتاج الیه ، جوهر فرد محتاج در ، محتاج الیه محتاجدن مقدمدر .

قاضی ابوبکر باقلانی آنوم و خلایي ایشسه یارایه حق برحاله جه و بره رک قوللاندی ، آنومک بنفسه تأثیر قوتی ازاله ایتدی .

جوهر فرد و خلا مسئله سی متأخرین متکلمین طرفندن ده شدتله الزام اولوندی . ارتیق

[۱] زمان مطلق امر موهوم در ، خارجده موجود دکیلدر ، حرکہ بمعنی القطع کبی در ، حرکہ بمعنی القطع شمله جواله نك دائره سی کبی در که خارجده دائره بقدر ، بالکنز شراره واردر .

ہو ایکسی متکلمینہ مخصوص طبیعیاتک آنادامارنی تشکیل ایدیورلردی ، متکلمین مابعدالطبیعیاتہ بویکی کوری ایلہ کچورلر ، بورادده فلاسفہہ تمامیلہ مختلف بر طرزده حرکت ایدیورلردی . چونکہ فلاسفہہ مخصوص طبیعیاتده انادامازی بالعکس «ہیولی ایلہ صورت» و «امتاع خلا» ایدی ، فلاسفہ مابعدالطبیعیاتہ ایشته بویکی مخالف کوری ایلہ کچورلر ایدی . متکلمین کوری نی کچنجه حدوت عالمہ واریورلر ، اونکدهده صانعی اثبات ایدیورلر ایدی .

فلاسفہ ایسہ اوبر کورودن کچنجه قدم عالمہ واریورلر ، انجاق امکان عالم طریقہ ایلہ واجبی اثبات ایلہ بورلردی .

فلاسفہ جدیدہ طرفدن قبول اولونان «تکون» نظریہ سی متکلمینہ حق ویربور .
 ۶ — عرضک عرصہ اہم عزم قیامی — عرض بالذات متحیز دکدر، بلکہ بالذات متحیز اولان جوہرہ حلول ایشدر، عرض موجوددر. جوہر ایلہ قائمدر، عرض عرض ایلہ قائم اولماز .

ابوبکر باقلانی بو مسئلہده ینہ فلاسفہہ مخالف اولوبور ، فلاسفہہ کورہ عرض عرض ایلہ قائم اولور .

فی الواقع ہر ایکی طرف جوہر و عرضی قبول ایدیور ایسہده متکلمینی تمثیل ایدن باقلانی نک ایضاحی ایلہ فلاسفہ نک ایضاحلری بردگیل ایدی .

۷ — عرضک ایکی زمانہ عزم بقاسی — اعراض ایکی زمانہ باقی قائماز ، دائم مقضی و متجدد اولور [۱] . اعراضدن بری نہایتہ ایرہ ، اونک مثلی یرینہ کلیر ، «اعراض باقی» دیمک ارادہ باری ایلہ امشالی تجدد ایدر دیمکدر . جوہرک بقاسی ده عرض ایلہ مشروطدر بوکا مینی جوہر بقاسی حالندہ ، شرطی اولان عرضک بر مؤثرہ احتیاجی دولایسیلہ کندیسیدہ بر مؤثرہ محتاج اولور ، بویلہ جہ عالم اصلا صانعدن خالی اولماز .

فرانسز فیلسوفی ده قارت موجوداتک محافظہ سی ایچین ہر آن قدرت الہیہ نک تعلق

[۱] نظام اجسامکده ایکی زمانہ باقی قلا دیفنہ قائلدر، اوکا کورہ اجسام امثالک تجددی ایلہ تجدد ایدر . مشاہیر طبیعیوندن کوویہ نک «حیات دائمی بر کردیاددر» دیمہ سی ، «اسکی مادہل یرینہ ، حس اولونقمیزین» یکی مادہل قائم اولور «نظریہ جدیدہ سی نظامک زاینہ بر قیمت علمیہ ویربور .

ایجاب ایدر، دیکله متکلمینک بوسوزلرینه تماس ایدیور، بویله جه جناب حق «خلاق دائم» اولویور.

مقررات کلامینک درجه اهمیتتی :

اولا — جوهر فرد قبول اولونمازسه هر حالده فلاسفه مذهبی اولان هیولی ایله صورت قبول اولونه جق، بو ایسه قدم عالی استتاج ایده جک .
ا کلاسیلیور که متکلمین باقلانی به موافقتله جوهر فردی تمامیه هیولی و صورتک تقیضی عد ایدیورلر، یوقسا ضدی عد ایتش اولونسایدی بو یولده اداره کلام ایده منزل ایدی .
چونکه ایکی ضد آراسنده اوچنجه بر شی بولونه بیلیر .

ثانیا — جوهر فرد ثابت اولونجه خاصه هندسه سی موجبجه هر حالده متحیز اوله جق .
شونک ایچین که بر حیزده بولونمقسزین جوهر فردک بولونماسی تمتع دره، هر متحیزده حادثدر .
چونکه حیزده بولونان جوهر یا متحرک و یا ساکن اولور . حرکه ایله سکون حادث اولمقله متحیزده حادث اولور . ذاتاً هر ایکسی، عرض اولمقله مقدمه موجبجه عرضده بقا یوقدره، عرضده بقا اولمقله عرضده حادث اولور، معلوم اولدینی اوزره اجسامک حدوثی اعراضک حدوثی ایله، حرکه و سکونک حدوثی ایله اثبات ایدیلیر ایدی، اجسام عرضدن خال اوله ماز ایدی . جواهرک بقا سی اعراض ایله مشروط اولمقله جوهر باقی قالمق ایچین مطلقاً کندیسیله عرض قائم اولمالیدی .
جوهر فرد ثابت اولونجه متماثل اولمقله اجسامده متماثل اولویور، متماثل اولان اجسام ایسه تمایز بولونمقسزین بولونماز، اجسام آراسنده تمایز آنجاق اعراض ایله اولور، اعراض حادث اولمقله اجسام حوادثدن خالی اوله ماز . حوادثدن خالی اولمایان حادث اولور . ایشته بوجهتده اعراضک حدوثه مبنی ایدی .

فلاسفه هیولی ایله صورت آراسنده تلازمی، صورت نوعیه یی قبول ایتمکه تماثل اجسامی قبول ایتما یورلر . اجسامک آثار مختلفه سنی عدم تماثل نتیجه سی اوله رق قادر مختاره دکیل، بلکه صورت نوعیه یه اسناد ایدیورلر . بالعکس تماثل اجسامی قبول ایدهن متکلمین آنفا بیان اولوندینی اوزره بواحتلافی قادر مختاره اسناد ایدیورلر، قادر مختاردن صادر اولان اثر، حادث اولویور .

متکلمین جوهر فرد ایله حدوث عالمه واصل اولدقلری حالده مادیون بالعکس جوهر فردلرک ازلی اولدیغنه، هر برینک نامتناهی و حرکات طبیعه لری بولوندیغنه قائل اولویورلر .

عرضك عرض ايله قائم اوله ماماسی، ایکی زمانده باقی قالماسنك قبولی اسبابنه کلنجه مادام که اجسامك حدوتی اعراضك حدوتیله نابتدر، اعراض حادث اولملی که حوادثه محل اولان اجسامده حادث اوله بیلسون! چونکه حوادثدن خالی اولمایان جسم حادثدر .

ابوبکر باقلانی: اعراضك حدوتی ایچین ایکی زمانده باقی قالماسنی قبول ایتدی [۱]، اعراض ایکی زمانده باقی قالمایجه حادث اولور اعراضك ایکی زمانده باقی قالماسی حقیقه شویله سبب کوسته ریلیور ایدی: «بقا ايله صحت فنا آراسنده منافات وارددر.» ایشته بومقدمه به مبنی اعراض باقی دکیلدر .

اعراضك ایکی زمانده باقی قالماسی ایچین بر مقدمه به داها لزوم کورولدی: «عرض عرض ايله قائم اوله ماز.» فقط بوده کافی کلمدی، دیگر بر مقدمه به داها احتیاج حاصل اولدی: «اجسام اعراضدن خالی دکیلدر.» اجسام اعراضدن، حوادثدن خالی اولمایجه اجسامه حادث ده نیلدی فقط بونک ایچین ینه بر مقدمه به داها قبول اولوندی: «اولی اولمایان حوادث ممتنع در.» دیگر بر تعبیر ايله عالمک بوتون اجزاسی اولان جواهر و اعیان حوادث غیر متناهی سلسله سی اصلا جائز دکیلدر .

اجسامك حدوتی مسئله سینه چیقارائلر اولجه اشعار اولوندینی وجهله جهیمیه و معتزله متکلمینی ایدی، اجسام حادث اولونجه جناب حقه جسم دینه مه به جک، صفات و افعال کنديسیله قائم اوله مایه جق ایدی. بالآخره اجسامك حدوتی مسئله سی اشعریه متکلمینه ده داخل اولدی. ایشته سلفیه نك ذم ایتدیکی کلام طریقی بودر .

حوادث نامتناهی سلسله سی قبول اولونه جق اولورسه «نوع حادث قدیم» اوله بیله جک ایدی آرتیق اعراضدن خالی اوله مایان جسم حادث اوله مایه جق ایدی، بلکه قدیم اوله بیله جک ایدی بونک ایچین نامتناهی حوادثك امتناهی، بر اصل اولق اوزره قبول ایدلدی، بونی اثبات ایچین ده برهان تطبیقه مراجعت اولوندی. فی الواقع برهان تطبیقه فلاسفه طرفدن اخذ اولونمش ایسه ده ینه ارالرنده تطبیقات اعتباریله مهم فرق وار، ایدی برهان تطبیق مقدمات واهی به مستند ایدی [۲].

مقدمات کلامیه شویله جه خلاصه اولونه بیلیر :

۱ — جوهر فرد نابتدر .

۲ — زمان فرد نابتدر .

[۱] تمهید الاوائل [۲] مقاصد

- ۳ — خلا ثابتدر [۱] .
- ۴ — اعراض ثابتدر [۲] .
- ۵ — اعراض باقی دگیلدر [۳] .
- ۶ — بقایا ایله صحت فنا آراسنده منافات وارددر .
- ۷ — عرض عرض ایله قائم اوله‌ماز [۴] .
- ۸ — قدم عدمه منافیدر . [۵]
- ۹ — اجسام ثابتدر . [۶]
- ۱۰ — اجسام اعراضدن خالی دگیلدر . [۷]
- ۱۱ — جسم بوتون اعراضی مستلزمدر .
- ۱۲ — نامتناهی حوادث سلسله‌سی یوقدر . [۸]
- ۱۳ — دلیلک باطل اولماسندن مدلولده باطل اولور . [۹]
- ۱۴ — اجسام متناهی در . [۱۰]
- ۱۵ — جواهر متماثلدر . جواهرده حقیقهٔ اختلاف یوقدر . [۱۱]
- ۱۶ — مجردات یوقدر .
- ۱۷ — وجود ذهی یوقدر . [۱۲]

- [۱] بعد مفروض مناسنه کلن خلا متکلمین وبعض اشراقین غندنده ثابتدر . فقط بعد مجرد مناسنه کلن خلایق اشراقین متکلمین ایله برابر قبول ایده‌رل . خارج عالمده متکلمین غندنده عینی معنایه کلان خلا واردرکه اوکا بعد دینیر .
- [۲] ابن کیسان الاصبه کوره اعراض یوقدر . موجودر ، جواهردر .
- [۳] فلاسفه ومعتزله به کوره زمانر ، حرکهلر ، صوتلردن ماعدا اعراض باقیدر .
- [۴] فلاسفه‌جه قائم اولیبیلیر .
- [۵] متکلمین وفلاسفه‌جه قبول اولونمش براصلدر . بواصل مع مافی‌ه علی الاطلاق قبول اولونمامشدر .
- [۶] ضرابن عمرو ایله حسین‌النجاره کوره جسم اعراض مجموعیدر . فلاسفهٔ جدیده آراسنده ظهور ایده‌ن عرضیه‌یه مقابل بونلر اسلام عرضیونی اولمش اولویورلر .
- [۷] صالحیه بوکا مخالفدر .
- [۸] فلاسفه‌جه نوع حادث قدیمدر ، سلفیه‌جه نوع مقدور حادث دگیلدر .
- [۹] متأخرین متکلمین طرفندن اخذ اولونمامشدر .
- [۱۰] نظام مخالفدر . اوکا کوزه جسم نامتناهی اقسامه منقسمدر . ابوالهذلیک وقوع بولان اعتراضی لوزرینه «مطرفه» بی قبول ایشدر .
- [۱۱] بالذات اشعری تماثل اجسامی انکار ایده‌ر .
- [۱۲] بعضی متکلمین بوکا مخالفدر .

- ۱۸ — کلی امر اعتبار پذیر .
- ۱۹ — ماهیاتك تركيب عقليسی یوقدر . [۱]
- مقدمات مذکورہ نك مستلزم اولدینی نتیجہ لردہ بویله جه خلاصہ اولونور .
- ۱ — عالم حادثدر [۲] .
- ۲ — آثار مختلفه ، واختلاف اعراض ، قادر مختاره مستنددر [۳] .
- ۳ — صانع قادر مختاردر [۴] .
- ۴ — اجسامی احداث آنجاق اعراضی احداث ایله در ، یوقسا اعیانك احداثیله دکیلددر . جوامر صفاتسز اوله رق باقیدر [۵] ؟
- ۵ — اجسام دیگر بر اجسامه ویا اعراضه منقلب اوله ماز [۶] .
- ۶ — جوهر فرد حیاتی و حیات ایله مشروط اولان اعراضی قبول ایده بیلیر [۷] .
- ۷ — بعد ، موهوم بر امتداددر [۸] .
- ۸ — مقادیر (خط ، سطح ، جسم) ، عرض اوله رق موجود دکیلددر [۹] .
- ۹ — زمان ، عرض و جوهر اوله رق موجود دکیلددر . بلکه امر وهمی در . [۱۰]
- ۱۰ — عرض متحیز ایله قائم بر موجوددر [۱۱] .
- ۱۱ — عدد امر اعتبار پذیر [۱۲] .
-
- [۱] منطقی قبول ایدهن مشکمین بوکا مخالفدر .
- [۲] فلاسفه یه کوره قدیمدر .
- [۳] فلاسفه یه کوره صورت نوعیه به مستنددر . صورت نوعیه صورت جسمیه کی جوهردر . اجسامدهی آثارك علت فاعلیه سنه « طبیعت » دینیر .
- [۴] فلاسفه یه کوره فاعل موجبدر : آثار کنندیسندن بالا اختیار صادر اولور .
- [۵] اکثر جهیمیه و معتزله نك مذهبی ده بودر .
- [۶] بومسئله تامل اجسامك نتیجه سیدر ، اکثر معتزله ده بومذهبه در .
- [۷] بونك مبدئی « حیاطه بنیه شرط دکیلددر » قضیه سی در ، متأخرین معتزله بوکا مخالفدر .
- [۸] فلاسفه یه کوره موجود و متحقق بر امتداددر . مشائینه کوره جسم ایله قائم ، اشراقینه کوره بنفسه قائمدر .
- [۹] فلاسفه یه کوره عرضدر ، « کم متصل قارالذات » در .
- [۱۰] افلاطونه کوره مستقل بر جوهردر ، فلاسفه یه کوره عرضدر ، « کم متصل غیر قارالذات » در .
- [۱۱] فلاسفه یه کوره عرض بر ماهیتدر که خارجه بولدیمی وقت اونی مقوم اولان مجلده ، موضوعنده بولونور ، موضوع ایسه بنفسه متقومدر .
- [۱۲] فلاسفه غندنده « کم منفصل » در .

- ۱۲ — وحدت و کثرت ، وجوب و امکان کی امر اعتباری در [۱] .
- ۱۳ — «این» دن ماعدا امراض نسبیہ یوقدر، اودہ اجتماع، وافتراق، حرکت و سکوتہ منحصر در [۲] .
- ۱۴ — علم، فنائی قبول ایدہر ، بالکلیہ منعدم اولہ بیلیر [۳] .
- ۱۵ — عالم حادث اولونجه فاسی صحیح اولور .
- ۱۶ — اعدامہ تمایز و اختلاف یوقدر بلکہ تامل و تشابہ وارد ، یعنی برینہ جائز اولان برشئی دیگر بنہدہ جائز اولہ بیلیر . بومسئلہ تک اہمیتی شوندن ناشیدر . عالم حادث اولونجه ماہیتی «من حیث ہی ہی» عدمی قبولدن عبارت اولویور عالمک وارلغندن اولسکی عدمی ایله وارلغندن سو کراکی عدمی آراسندہ فرق یوقدر . چونکہ اعدام آراسندہ تمایز و اختلاف یوقدر . متکلمین فناء عالمک جوازی ایچین یونی مبدأ قیلمشدر [۴] .
- ایشته باشدہ باقلانی اولدینی خالدہ متکلمینک مبدأ و معاد مسئلہ سنک قبولہ مجبور اولدقلری مبادی عقلیہ مهمہ بونلدر .

ب — مسائل کلامیہ

- ۱ — بقا — وجود اوزرینہ زائد برشی دکلدر، بلکہ ایکنجی زماندہ کی وجوددن عبارتدر، برنجی زمانہ نسبتلہ «وجود»، ایکنجی زمانہ نسبتلہ «بقا» دینیر . ایکنجی زماندہ کی وجود ذات اوزرینہ زائد دکلدر . بقا، صفت تفسیہ در [۵] . ابویعلی، ابوالعالی، فخر رازی و مشایخ حنفیہ ، بصرہ معتزلہ سنک جمهوری ، قاضی ابوبکر باقلانی ایله برابردر .
- قاضی ابوبکر باقلانی بومسئلہدہ ابوالحسن الأشعریدن آیرلمشدر، اوکا کورہ بقا آیری .

[۱] فلاسفہ عندندہ امر موجوددر ،

[۲] فلاسفہ عندندہ امراض نسبیہ ، یدی در : . این، متی ، وضع ، اضافت، ملک، فعل ،

افعال . «جوهر و کم و کیف» ایله مقولات اونه بالغ اولور .

[۳] فلاسفہ یہ کورہ انحاق صورت نوعیہ تک، هیأت ترکیبہ تک زوالی صورتیہ عالم، فنائی قبول

ایدہ بیلیر . چونکہ مادہ قدیمدر .

[۴] فلاسفہ یہ کورہ اعدامہ تمایز و اختلاف وارد . بومسئلہ وجود ذہنی مسئلہ سنک فرعیدر .

وجود ذہنی اثبات یدہ نلر تمایز اعدامہ ، نفی ایدنلر اعدامک عدم تمایزینہ قابل اولمشدر کہ جمهور متکلمین مذہبنہ موافقدر .

[۵] تمہید الاوائل

برصفتدر ، صفت وجودیہ در ، وجود اوزرینہ زائددر ، صفت نفسیہ دگیلدر . اللہ بقاصفتی ایلہ باقیدر .

بغداد معتزلہ سنک جمہوری ، ابوالحسن الاشعری ایلہ برابردر .

۲ - غیر مسلمہ نعمت — غیر مسلم ، عجا دینادہ نعمت الہیہ نائل اولورمی ؟ یوقسا نعمت گوریلن شیر استدر اراج میدر ؟ قاضی ابوبکر باقلانی یہ گورہ غیر مسلم دینادہ نعمتہ نائل اولور .

مشایخ حنفیہ قاضی ابوبکر باقلانی ایلہ برابردر .

قاضی ابوبکر باقلانی بومسئلہ دہدہ ابوالحسن الاشعری دن آیرلشددر . بوکا کورہ غیر مسلم دینادہ نعمت الہیہ نائل اولہماز ، نعمت کبی کورولن شیر نعمت دکیل ، بلکہ نعمت در ، استدر اراج در .

۳ - کہوم الہی بی ایشیدلک — ذات باری ایلہ قائم اولان کلام سبحانی نک ایشیدیلوب ایشیدلمہ سی خصوصندہ قاضی ابوبکر باقلانی ینہ ابوالحسن الاشعری یہ مخالفت ایدیور . قاضی ابوبکر باقلانی یہ گورہ قرآن مبین او قونور ایکن کلام اللہ مسموع اولماز ، ابوالحسن الاشعری یہ کورہ بالعکس مسموع اولور . ابوبکر باقلانی ایلہ ابوالحسن الاشعری نک ایشیدیلوب ایشیدلمہ سی حقندہ اختلاف ایتدکری کلام ، کلام نفسی در کہ ذات باری ایلہ قائم در ، یوقسہ کلام عربی دگیلدر . چونکہ کلام عربی ہر ایکسینہ کورہ محددر .

ابوالحسن الاشعری ہر موجودک ایشیدلمہ سی اساسی اورتہ یہ قویور ، بوکامفی موسی علیہ السلام کلام نفسی بی ایشتمشدر اعتقادندہ بولونیور بومسئلہ دہ ماتریدیہ امامی ابو منصور ماتریدی ایلہ ابواسحاق اعقرائی قاضی ابوبکر باقلانی ایلہ برابردر .

۴ - صفات ضربیہ — نصوص شرعیہ دہ وارد اولوب مجرد سمع و خبر ایلہ ثابت اولان صفات جلیلیہ یہ «صفات خبریہ» دینیر ، صفات خبریہ نک بر قسمی صفات ذاتدر : عین ، وجہ ، ید کبی ، بر قسمی دہ صفات افعالدر : نزول ، استوا کبی . سلفیہ اوکا موافق اولان اہل اثبات صفات خبریہ بی نصوصدہ اولدینی کبی قبول ایدیورلر بوبادہ تشبیہ ، تکلیف تعطیل و تحریفی قبول ایتہ یورلردی . یعنی مخلوقا سنک صفاتہ بگزتمکسزین ، کیفیتی تعیین ایتکسزین ، نفی وانکار ایتکسزین جلال سبحانیسنہ ، لایق اولدینی وجہلہ معنای ظاہری بوزمقسزین بوتون صفات خبریہ بی اثبات ایدیورلردی . اہل تاویل ایسہ بوکبی صفات

جلیلہی مخلوقہ لایق عدایتمکله ظاہری اوزرینہ حمل ایدہ میوزلر، بالضرورہ تأویل
جهتنہ کیدیورلردی

قاضی ابوبکر باقلانی بوبایدہ ابوالحسن الاشعری وسلفیہ ایله برابردر . بوکامینی
« تمهیدالاول » ده ، « الابانہ » ده وجه ، یدین ، عینین ، رحمت وغضبت کبی صفتلری
صفات ذاتن صایور ، استوا و قیامتده کلک کبی صفات افعالی قبول ایدیور ایدی [۱]
صفات خیریهده ابوالحسن الاشعری ، باهلی ، ابوالحسن الطبری و ابوبکر باقلانی کبی
أتمه کلامک ایکی قوللری بیله یوق ایدی [۲] .

ابوبکر باقلانی ، شریکلری ابواسحاق اسفرائینی ایله ابن فورک بوتون نصوص
متواتره وارد اولان صفات خیریهی قبول ایدرلردی .

تأویل صفات، الاول جهیمه طرفندن ایلری وسورولمش، اوندن معتزله به کچمش ایدی
ابوالعالیدن اعتباراً اشعریهده داخل اولدی . ابوالعالی الجونی ، انعکاس ادله یه به مبنی
صفات خیریهی انکار اتمش ایدی . صفات خیریه حقیقده دلیل قطعی بوله مایور ایدی . [۳]

۵ - قسرت عمیر - ابوبکر باقلانی قولده کی قدرت باندہ اشعریدن ایریلیور ایدی .
ابوالحسن الاشعری قدرتک، مجرد فعله اقترانندن باشقا بر تأثیر اثبات ایله میور ، ابوبکر
باقلانی ایسه قولده کی قدرتی صفت فعلده موثر قیلور، اصل فعلده ایسه جناب حقی مؤثر
طوتویور ، بو حالده قولده کی فعل ایکی قدرتک تأثیری آلتنده واقع اولویور ، بویله جه
بعض حوادث ، صفات فعل جناب حقیق مخلوقی اولمایور ایدی [۴] .

۶ - مال - الاول حالی احداث ایدن ابوهاشم جانی ایدی ، حال او یله بر معلوم درکه
موجوده صفت اوله بیلیر ایسهده موجود اوله ماز ؛ علمیت ، قادریت کبی . ابویعلی ده حاله قائلدر .

۷ - مجردات - باقلانی مجرداتک ثبوتی انکار ایدیور ، مادیات علمندن باشقا عالم
قبول اتمه یور ایدی ، بو خصوصده بوتون قدمای متکلمین ابوبکر باقلانی ایله برابر ایدی ، بوکامینی
حدوث عالم دلیللری ماسبقده بیان اولوندیقی اوزره اجسامک حدوتنه مبنی ایدی ، اجسامک
حدوث عالم دلیلی مجرداته شامل اوله ماز ایدی ، مجردات ایسه خارجهده موجود دکیل ایدی ،

[۱] ابن تیمیه ، ابن القیم الجوزیه

[۲] کتاب المقل والنقل

[۳] ابن تیمیه الحرانی

[۴] تمهید الاول

ابو حامد غزالی دین سوکرا ینہ اکثریت عظیمہ بو مذہبہ قالمشہر ، مجرداتی انکار ایلہ مشہر ایدی .

۸ - صبی و قبیح — ابوبکر باقلانی دنیاده مدح و قدحہ ، آخرتده ثواب و عقابہ مستحق اولوق معناسنہ کلن حسن و قبیح انجاق شرع ایلہ ثابت اولور ، عقل حسن ، و قبیحی مدرک دیکلدر ، یالکن ادرا کہ الت اوله بیلیر ، دعواسنی مدافعه ایدیور ایدی . باقلانی حسن و قبیحک عقلاً ادراک اولو تماماسی خصوصتده برجت قائم کورمه یور ایدی . برشیک ثبوتی حقتده دلیل قطعی قائم اولما ییچہ « دلیل عدم ، عدم دلیلدر » قاعده سنجه اوناک نفی ایدلمه سی لازم کله جکدی .

ابوالعالی ابوبکر باقلانی ایلہ برابر عصر ثالث هجریده حادث اولان بومسئله ده فقهایه مخالفت ایدیورلر ، اشعری به او یورلردی .

ابوبکر باقلانی ایلہ امثالک عمده لری اولجه بیان اولویدی اوزره خصمک دلیلنی قدح ، خصمدن حجت مطالبه دن عبارت قادر ، بلا علم بر شیئی قطعی اوله رق اثبات نصل متفی ایسه ، نفی ده اوله جه متفی در ، بر مسئله حقتده دلیل قطعی اولقسزین اومسئله نی اثبات نصل دوغرو دکیل ایسه اومسئله نی نفی ده اوله جه دوغرو دیکلدر . دوغروسی ادله یه حقی و یرمیلدر . حال بوکه ابوبکر باقلانی و موافق لری بویله یاغما یورلردی .

ایونصر سجزی ، ابوالقاسم سعد الزنجانی کبی حدیث و فقه و سنت علماسی بومسئله نی ابوالحسن اشعری نک اسلامده احداث ایتدیکی بدعتلردن صایمشلردی [۱] . بو حالده کرک باقلانی ، کرک ابوالعالی ، قیصه سی اشعریلر بو بدعتلری لاشعوری اوله رق ترویج ایدیورلردیمک اولویور .

۹ - ظلم مقدور می دره ، دکیل می دره؟ کور یورزکه بو عالمده ظلم واقع اولویور . حال بوکه اللهدن باشقا فاعل یه قدر ، عجا بو ظلمی الله می یاییور ، حاشا ! الله ، اصلاً ظلمکار دیکلدر . او حالده یاپان کیم در ؟ بومسئله علماء دینی اشغال ایدیور ایدی . ابوبکر باقلانی ، ابوالحسن الاشعری به موافقت ایلہ ظلمک مقدور اولما دیغنه قائل اولویور ایدی . قاضی ابویعلی ، ابن الزاغونی ده بو ایکسی ایلہ بولونیورلردی . بونلره کوره ، « ظلم ، باشقاسنک ملکنده تصرف ایتک در جناب حق هر نه ایشلر سه ملکنده متصرف اولقله ایشله دیکی ظلم اولماز . الله تعالی نک هر شیئی امر ، هر شیدن نهی ایله مه سی چا تر اولور » . بونک اساسی تحسین و تقییح عقلی نک عدم ثبوتی ایدی .

جمہورہ کورہ ظالم مقدوردر ، شو قادار کہ جناب حق ظلمہ قادر اولدینی خالدہ اوندن منزہ در۔ جمہور فعل باری ایچین حکمت صمدانیہ اثبات ایدر لر ، فعلنی قبا یحمن تنزیہ ایلر لر۔
 ۱۰ - مؤئکده وایبارده هانکیبری افضلدر . — ابوبکر باقلانی معتزله یه موافقتله ملائکه نك بشردن افضل اولدیغنی التزام ایدیور ایدی . بویابده ابو عبدالله الحلیمی اونکله برابردر [۱].

۱۱ - نبوتک ثبوتی — ابوبکر باقلانی نبوته عائد اولان علم انجاق معجزات طریق ایله حاصل اولور ، دیور ایدی . ابویعلی ، ابوالعالی ومارزی ، خلاصه جمہور متکلمین بویابده باقلانی ایله برابر ایدی . جمہور متکلمین عندئذہ کتام وکامل اولان طریق بویادی . بو طریقده ایلری کیدنلر سحری ، کراماتی ، قیصه سی انبیانک ماعداسندن خوارق عاده یی تمامیله انکار ایدر لر ایدی [۲].

قدما مدرسه سنه قارشی کلن ابو حامد محمد غزالی نبوتک ثبوتی مسئله سننده طریق معجزدی قبول ایتمه یور ، بوتون جمہور قارشی کلیور ایدی . معجزه طریقدن باشقا بر طریق قبول ایتمینلر معجزه نك امکانی ایچین بر مقدمه یه لزوم کورویور لر دی : سبب ایله مسبب آراسنده لزوم عقلی بوقدر . . بوندن باشقا اجسامک متائل اولماسندن ده استفاده ایدبور لر دی .

فلسفه جدیده قوانین طبیعت ضروری دکدر ، بلکه ممکندر ، دعواسیله بو اصلی تأیید ایدیور . ما برائشک علل عادیه نظریه سی بو اساسه یاردم ایله یور . زمانمزده شایخ اولان فلسفه امکانیه بو مقدمه نك صدقنی اورته یه قویور .

ب — معجزه نك ، نبوتک صدقه دلالتده کی دورت طریق آراسنده [۳] ابوبکر باقلانی شو طریقده سلوک ایدیور : معجزه رسولک فعلی دگیلدر ، ادا ایتدیکی خارق عاده نك ایشله دیکی فعلک ، دعواسنه مطابق بولوندیغنی معلوم اولونجه جناب حق اونی تصدیق ایتمش اولور . بو حال شو یله دیمک کبی در : مثلا علی افندی طرفندن ایلیچیلکنی ادا ایدن بر کیمسه علی افندی یه « اکر سنک ایلیچیک ایسم بکا بر مکتوب یاز ویا بر آته بیک ویا شو بولده

[۱] حلیمی اولیانک کرامتی انکار مسئله سننده ابو اسحاق استقرائینی ایله ، روح مسئله سننده فلاسفه ایله برابر ایدی . مشارالیه ماوراءالنهر شافعیلرندن ایدی .

[۲] نته کیم ابو اسحاق اسقرائینی ایله حلیمی کرامات اولیایی انکار ایده لر .

[۳] معتزله طریق ، فقها یعنی تحسین و تفسیح عقلی یه قائل اولانلرک طریق ، اشعری واکثر مشایخ متقدمین طریق ، باقلانی نك مقبول طریق

السهیات مجموعه سی صانی : ۵

بولون، دیسه ویا برشی ایشله دیک زمان اونک تصدیق ایتدیکی بیلنه جک افعال ظاهره حسیه دن بر فعلک ایشله نهمه سفی ایسته سه علی افندی ده بونی یاپسه ایسته بو فعل « بو آدم، نیم ایلچیم در » دیمک حکمنده در، معجزه نك، پیغمبرك دوعرو اولدینه دلالاتی انجاق بو طریق ایله ممکندر. معجزات، ادله اقوال مجرسانده در.

ابوالمعالی، حنیفه دن ابو محمد الصابونی، وامثالی بو مسئله ده ابوبکر باقلانی ایله برابر در لر. ابوالمعالی نك بیاننه کوره بو طریق باقلانی عندنده مقبول بر طریق در [۱].

مع مافیه ابو بکر باقلانی نك بعضی یرلرده ابوالحسن الاشعری وایکی شریکی ابو اسحاق اسقرانی و ابن فورک ایله ابویعلی، ابوالحسن بن الزاغونی نك طریقینه سلوک ایتدیکی ده وارد. بو طریق شویله تقریر اولونیور: پیغمبرلی تصدیق ایتک ممکندر. تصدیقه دلیل یالکز معجزاتی یاراتمق در. معجزه یالانجی نك النده ظهور ایدنجه انیانک صدقنه عائد دلیل باطل اولور. آرتق پیغمبری تصدیق ایده جکری بر طریق قالمزده جناب حقیق ممکندن عاجز اولماسی لازم کلیر، بو ایسه محالدر. الهی پیغمبرك صدقنه دلالات نصب ایتدن عاجز براتق مستحیل اولونجه اونک صدقنه دلالات نصب ایتسی ممکن اولور. بو ایسه یالکز معجزه نی، یاراتمق ایله حصول بولور. بناء علیه یالانجی نك النده معجزه نی یاراتمق غیر مقدور اولور [۲].

۱۲ - اعجاز قرآنه - ابوبکر باقلانی قرآن مبین معجزه سفی دیگر معجزات حسیه دن آیریور [۳]: «معجزه لر اوقات مخصوصه ده، احوال مخصوصه ده، اشخاص مخصوصه اوزرینه قائم اولدینی حالده قرآن مبین معجزه سفی عمومیدر» [۴].

ابوبکر باقلانی قرآن مبین معجزه سفی اوج وجه ایله بیان ایدیور: ۱ - قرآن مبین حوادث کونیه نك تصدیق ایتدیکی اخبار غیبیه نی متضمن در [۵] ۲ - پیغمبر، امی اولدینی

[۱] ابن تیمه .

[۲] شیخ الام ابن تیمه الحرانی

[۳] فی الواقع معجزات حسیه نی تأمل ایدن کیمسه نك قلبنه اول امرده، حقیقت امری تأمل ایتدن اول ال چاقولنی کی برشبه کله بیلیر ایسه ده قرآن معجزه سنده بوبله شی یوقدر. قرآن معجزه سفی الا ن باقیدر، فقط معجزات حسیه الیوم قالمشدر.

[۴] اعجاز القرآن .

[۵] رومک ایرانه غلبه سفی، فتوحات اسلامیه، عربلرک قرآن مبینه قارشو چیقنا مایا جکری، دعوت پیغمبری نك اطرف وکنافه یایلماسی؛ الخ کی

حالہ انبیاء سالفہنک روش وسیرندن ، اقوام سابقہنک قصہ وحکایہ لرندن خبر ویریور .
بونلرک ہریری غایت فصیح وغایت بلیغ اوزرہ وارد اولمشدر [۱] . ۳ — قرآن مینک
نظم وتالیفی بلغائی عاجز برآقشدر .

ابوبکر باقلانی «تورات وانجیلده قرآن مینده کی نظم وتالیف معجزہ سی یوقدر ،
تورات وانجیل انجق اخبار غیبی متضمن اولماسی اعتباریله معجزہ اولہ بیلیر» دیور [۲] ،
نظم وتالیفده کی اعجازی اوزون اوزادی به ایضاح ایدیور ، قرآن مینده کی صنایع
بدیعیہ پی بک کوزل کوستہ ریور .

ابوبکر باقلانی قرآن مینده کی درجہ بلاغتی کوسترمک اوزرہ پیغمبریمزک خطبہ لرینی ،
ایران ملکی ایله نجاشی به کوندردیکی مکتوبلری ، حدیبیہ مصالحہ نامہ سنی ، منور
سوزلرینی ایراد ایدیور؛ آراسنده چوق ، بک چوق فرق بولویورده نظم کریمہ بالذات
پیغمبریمزک بیلہ قادر اولہ مایہ جغفی اورتیہ قویور .

بوندن باشقا ینہ نظم کریم ایله بر نسبت آکلاشیلیمق اوزرہ ابوبکر الصدیقک
خطبہ سنی ، حضرت عمر حقتده کی عہد نامہ سنی ، حضرت عمر ایله ابو عبیدہ ومعاذ بن جبل
آرہ لرندہ کی حکایہ لری ، حضرت عمرک مشہور کتاب السیاسیہ سنی ، حضرت عثمان ، علی ،
ابن مسعود ومعایہنک خطبہ لرینی ، قس بن ساعدہنک او مشہور خطبہ سنی ، حجاج بن
یوسف الثقفی نک خطبہ سنی ، مسیلمة الکذابک وحی دبیہ اورتیہ آتدینی سوزلری [۳]
داھا بر طاقم شعرلر وقصیدہ لری ذکر ایدیور .

ابوبکر باقلانی ابوالحسن الاشعری وعامہ اشعریہ ایله برابر معجزہنک الک آزمقدارینی ،
بر قصہ سوره اولمق ویا بو قادر بر آیت اولمق اوزرہ قبول ایدیور . « بو مقدارک
آزنده قارشوسنہ چیمادن عاجز اولہ جقلرینہ دأردلیل قائم اولمامشدر » دیور [۴] .
ابوبکر باقلانی « قرآن معجزہ سی تحدی [۵] ایله دور ، تحدیدن صوکر کرا قریشک عجزی

[۱] کتب سہویہ وغیر سہویہنک ساحۃ شمولندہ بولونمایان علوم ومعارف ، جوامع کلی حاوی
اولماسی بو قسمده داخلدر . [۲] اعجاز القرآن .

[۳] ابو بکر الصدیق بنی حنیفہ ایچیلرندن مسیلمہ نک سوزلرندن بعضی سوزینی دیکلمک
ایستہمشدی . اولرده بعض شیلر او قودیلر ، ابوبکر الصدیق « یازیق سزله ! عقلکز نرہ به
کیتدی ؟ یو سوز او یله بر سوزدرکه اصلا اللہدن صادر اولاماز » دیمشدی .
[۴] اعجاز القرآن .

[۵] تحدی میدان او قومق دیمکدر . قرآن مینده تحدی آیتلری واردر : قل لئن اجتمعت
الاناس والجن - فلیأتوا بحدیث مثله - فان لم تفعلوا ولن تفعلوا . . . الایة

کورولونجه معجزه اولدینی ظاهر اولور ، بو حالدده ید بیضایی کورمک حکمنده اولور ؟
 موسی علیه السلام نصل آغاچدن اللهم سوزینی ایشیدنجه الله سوزی اولدینی آکلامش
 ایسه قرآن مینی ایشیدن کیمسه ده ، بلاغت ایله الفتته کوره احوال مختلف اولقله برابر ،
 قرآنک الله سوزی اولدینی آکلار [۱] « دیور ، « عجمازی هم عرب » همده عرب
 لساننده بلیغ اولان کیمسه بالضروره آکلایه بیلیر . فقط یابانچی اولان ویا بلیغ اولمایان
 کیمسه — یالکنز عربک عاجز قالدینی ، اهل لسان عاجز قالدیحه اهل لسان اولمایانک
 اولویتله عاجز قالدیجینی بیلیمکه — بالاسـتدلال معجزه اولدینی بیلیر « دعواسنی مدافعه
 اپدیور [۲] . قرآن میندنکی وجوه بلاغتک اک یوکسک درجهده اولدینی پر پر
 صایه رق ایضاح ایله یور [۳]

ابوبکر باقلانی علی الاطلاق برسوزی تنقید اتمکی پک کوچ بولویور ، انسانده عقللرک
 مختاف اکلایشلرک متبان ، بیلکیلرک متفاوت اولدینی دوشونهرک بحق تنقیدی عقلنه
 صیغیره مایور . بوجه آتی بیتلری ایراد اتمدن کری دورمایور :

وكم من عائب قولاً صحيحاً   وآفته من الفهم السقيم
 ولكن تأخذ الآذان منه   على قدر القرايح والعلوم [۴]

[۱] تهکیم اعرابی تک بری « فاصدع بما تؤمر » نظم کریمنه قارشی سجده به قالمش ، مشرکیندن
 بری « فلما استیاً سوا خالصوا نجياً - آیت جلیله سنی ایشیدنجه کلام الی اولدینی تصدیق ایله ش
 ایدی . عربک بر تک فیلسوفی ولید بن المفیره « ان الله یأمر بالعدل والاحسان .. » آیت کریمه سی
 حقتنده « بونی بشر سویله همز » دیمش ایدی . باقای عربدن عتبه ده « حم فصلت » سورۀ شریفه سنی
 ایشیدنجه شاشیروب قالمش ایدی .

[۲] معارضه بشرک قدرتی داخنده در ، اهل لسان اوندن عاجز قالدیجه قرآنک معجزه
 اولماننده شبهه قالماز ، « سیف شریتمه قارشی دوردیله ، فقط حکم بلاغته قارشی دورامادیلر » سوزی
 نه کوزل بر سوزدر ! تواتراً معلومدرکه مشرکک اداده لری قرآنی تکذیبه ، حجج قرآنی ابطاله
 تعلق ایدهن اراده لرک ، احتراصلرک اک شدتلیسی ایدی ، معارضه به قالدیلر . « ساحردر ، شاعردر ،
 کاهندر ، مجنوندر ، اوکره دلشدر » دیدیلر ، نهل دیمه دیلر . فقط قرآن میننه قارشی بر سورمه
 بیله کتیره مدیلر . بو حال معلوم اولونجه قرآنک اولنری حاجز بر اقدقلرینی کوسته ریر . چونکه روحیات
 قانونی موجینجه اراده جازمه دن ، قدرت ایله برابر فعل کری قالماز .

[۳] اعجاز القرآن .

[۴] بو بیت شاعر مشهور میننک در ، مآلی شودر . دوغری بر سوزی عیبلی صایان نیجه
 انسانلر واردرکه اونک باشلرندکی بوبلا . یاکلش بر آکلایشدن ایلر وکلیر . فقط قولقلر ، قریحه لره
 بیلکیلرینه کوره اوندن آله جینی آلیر .

اهز بالشعر اقواماً ذوی سنۃ   لو انهم ضربوا بالسيف ماشعروا
 علی نحت المعانی من معادنها   وما علی اذالم تفهم البقر [۱]

خلاصہ قاضی ابوبکر باقلانی انسان سوزینی تنقیدی پک کوچ بولونجہ «جهانک ربی اولان تاگری تعالانک سوزینی نه صائیرسک !» دیور .

۱۳۔ روح — روح حقندہ متکلمین بردرلو اویوشاما یولر، ابوبکر باقلانی به کوره روح برعرضدر، کندیسنک بیانہ کوره اکثر متکلمین مذہبی بویلہدر، بیان وایضاح ایتدیکنہ نظرآ جسددده کی روح ایکی قسمدر بری جسد ایله قائم اولان حیاندر، دیگر نفسدر، نفس صولوق دیمکدر. شریکی استاذ ابواسحاق اسفرائینی باقلانی ایله برابردر. اکثر خصوصده باقلانی به مهمت ایدن قاضی ابویعلی بوراده اوندن آریلیور. بوکا کوره روح بر جسمدر، اجزاء بدنہ کی هوادر، ابوالعالی به کوره جسم لطیفدر. جمهور متکلمینجه مختار اولان مذہبہ کوره «شوهیکل محسوس»در. ابوالحسین البصری به کوره اعتدال مزاجدر. ابوحامد غزالی و ابو عبدالله حلیمی به کوره جوهر مجرددر. روح حقندہ متعدد اقوال وارددر. قطعی بر شی یوقدر، قطعی اولان سوز «قل الروح من امر ربی» قول کریمی در.

۱۴۔ ایمانہ — ایمان حقندہ ابوبکر باقلانی دوغرودن دوغرویه شیخی، استاذی اولان ابو عبدالله بن مجاهد بن آریلیور. بلکه بر واسطه ایله شیخی واستاذی اولان ابوالحسین الاشعری ایله برله شیور. ابوالحسین الاشعری نک قولی جهم بن صفوانک قولنه بکزره هرایکسی ده ایمانک یالکز تصدیقن عبارت اولدینده اتفاق ایدیورلر. شوقادارکه جهمه کوره یالکز معرفت کافیدر، تلفظ شرط دگیلدر. اشعری به کوره تصدیقن قبول اولونماسی ایچین شهادتین ایله تلفظ شرطدر. دیگر بروایتہ کوره احکامک اجراسی ایچین شرطدرکه اصح روایت بودر. ابومنصور ماتریدی نک قولی ده بودر.

ابن مجاهد ابوالعباس قلانسی ایله برابر اکثر سلفه موافقت ایدیور: ایمان «تصدیق وقول وعمل» در. سلفدن فقهاء کوفیونہ کوره «ایمان تصدیق وقول» در. ابن کلاب

[۱] صوک بیتی کندی ضبطه کوره داما آبی بولدم. مطبوع نسخہده «علی نحت القوا

فی من مقاطها وما علی لهم ان تفهم البقر» صورتندہ یازیلیدر.

مألی شودر: بن ایمن غنمش بر جماعتی شعر ایله حرکتہ کتیرمک ایستهم، نه کزر! اولره قلنج اورولسه بیله فرقتہ وارمازلر. معدنلردن بولوب چیقارمق بنم وظیفه مدر، فقط برطاقیم اوکوزلر آ کلاما به جق اولورسه بکا نه!

بصری بو خصوصده فقہاء کوفیونہ موافقت ایدیور ، امام هام ابوحنیفہ بومیانده در .
سلف ایله فقہاء کوفیون ارانده کی نزاع ، نزاع لفظی در ، چونکہ سلف عندندہ عمل
صحت ایمانک شرطی دگیلدر [۱]

ج - مسائل اصولیه

ابوبکر باقلانی علم کلامده یوکسک ، پک یوکسک بر مقامده اولدینی ، علم کلامک
مؤسس لرندن بولوندینی حالده اصول فقہده بومرتبہ بی حائر اولاماشدی .

اصول فقہ ملت اسلامیہده محدث اولان علوم اسلامیہ دندر ، سلف نصوصک الفاظندن
معنالی استنباط خصوصده بر ملکہ لسانیہ به مالک ایدی ، لسان عرب اونلر ایچین
برسلیقه ایدی . سلفک انقراضدن سوکرا عرب اولمایانلر عربلر ایله قاریشدی ، بالطبع
لسان عرب بونلر ایچین سلیقه اوله مادی ، اول امرده لسان عرب قواعدی وضع
اولوندی ، سوکرا احکام شرعیہ استنباط ایتک ایچین قوانین تقرر ایتدی . بویله جه اصول
فقہ ظهوره کلدی .

اصول فقہی وضع ایدن ابویوسف یعقوب الانصاری ایدی (۱۸۲) . فقط ایلك اول
تدوین اولونوب المزه کچن کتاب شافعی نک (۲۰۶) الرساله سی ایدی [۲] .
بوصره لرده هنوز اصول فقہک قواعدی منظم ومستوفی دکیل ایدی . مسائل احتیاج
نسبتنده ترتیب اولونمش ایدی ، اصول فقہک اساسی حقنده وضع اولونان ایلك طاشلر
حکمنده ایدی .

اصول فقہده بری فقہانک ، دیکری متکلمینک طریق واصطلاحلرینی بین اولتی
اوزره ایکی مسلک حاصل اولدی ، فقہا فقہه عائد شاهدلر ومثاللری چوغالتیق ، تطبیقاته
اعتنا ایتک طریقنی طوتمش لر ایدی . فقہا طریقنی وضع ایدن ، که نیشله دن ، ائمه حنیفه ایدی .
ابوبکر الرازی الجصاص (۳۷۰) اصول فقہ حقنده بر کتاب یازدی ، سوکرا اخلاقیاتی
وضع ایدن قاضی ابوزیدالدبوسی (۴۳۲) قیاس بحثنی هر کسدن زیاده توسیع ایتدی ، قیاسده
محتاج ایله اولان شرطلری اجمال ایله دی ، بونکله اصول فقہ کمال بولدی ، مسائل
تهذیب ، قواعدی تمهید ایلدی . اصول فقہی اصول فقہ یابان قاضی ابوزیدالدبوسی ایدی .
تقویم الادله ، اک مشهور اثر لرندن در

[۱] ابن تیمیہ

[۲] حماة الاسلام . شمس الائمة الکردری ، موفق الدین الخورازمی .

بوندن ضوکر شیخین فخرالاسلام مزدوی (۴۸۲) ایله شمس الائمه السرخسی (۴۸۳) تالیفات نافعه ده بولوندیلهر بو دورت ذاتک کتابلری اصول فقهده «ارکان اربعه» در بولردن اول ماوراءالنهرده بولونان فقهاء حنفیه نیک رئیس ابو منصور محمد الماتریدی نیک (۳۳۳) ده مأخذ الشرایع نامنده کی کتابک ، اصول فقهه عائد بر کتاب اولدینی ده ذکر اولونیور ایسه ارکان اربعه درجه سنده اولمایه جق .

برارالق اصول فقه مندرس اولمش ایسه ده شمس الائمه الکردی (۶۴۲) یکیدن احیا ایتمش ایدی بینه علیه اصول فقهی احیا ایدنلر دبوسی ایله کردری ایدی متکلمین مسائلک صورتلرینی ، فروع فقهیدن تجرید ایدرک ممکن مرتبه استدلال عقلی طریقته میل ایتک مسلکفی طوتمشلر ، اهلی اعتزال ایله شافعیه بومسلکی اختیار ایتشلر ایدی [۱] .

معتزله قاضیسی عبدالجبار همدانی (۴۱۵) اول امرده «العمده» نامنده بر کتاب میدانه قویدی ، متأخرین معتزله نیک اک حاذق اولان ابوالحسین البصری (۴۶۳) «العمده» به «المعتمد» نامیله کوزل بر شرح یازدی .

مشاهیر شافعیه دن امام الحرمین ابوالعالی الجوینی (۴۷۸) «البرهان» ی ، تلیدی ابوحامد محمد غزالی (۵۰۵) «المستصفی» ی میدانه کتیردیلهر . بودردی ده مسلک متکلمین اوزره یازیلان اصول فقهده «ارکان اربعه» دره فی الواقع بولردن اول ائمه شافعیه دن ابوبکر الصیرفی نیک الرساله شرحی ، وابن فورکک (۴۶) مقدمه سی ، و ابوالعالی عصرنده بولونان ابو اسحاق شیرازی (۴۷۶) نیک «اللمع» ی وار ایسه ده «ارکان اربعه» درجه سنه چیقمامش ایدی .

بودرت کتاب فخرالدین رازی (۶۰۶) ایله سیف الدین آمدی (۶۳۱) طرفلرندن تلخیص اولوندی .

فقهاء حنفیه دن ابوالعباس احمد الساعاتی (۶۸۴) اصول مزدوی ایله سیف الدین آمدی نیک یازدینی «احکام» ی جمع ایدرک «بدیع» نامی التنده الحق بدیع براز میدانه کتیرمش ایدی [۲] .

کندیسندن احمد بن حنبلک مذهبی منتشر اولان ، علم کلامده بک چوق یرده ابوبکر

[۱] ابن خلدون ، حضری

[۲] ابن خلدون

باقلائی یہ موافقت آیدن قاضی ابویعلیٰ دہ (۴۵۸) اصول فقہہ عائد «العمدہ» «الکفایہ» کتابلرینی یازمش ایدی [۱]، قاضی ابویعلیٰ اصول فقہی ہر حالہ مسلك فقہا اوزرہ یازمش، حنیفہ ایہ برلشمش اولہ جق۔ چونکہ پدرینک، فقہاء حنیفہ دن ابوبکر رازیدن مذهب حنفی تدرس ایتہ سی، کندیسنک اشعریبہ بی رد حقندہ، اخبار صفائی تاویل خصوصی ابطال حقندہ اثرلری بولونماسنی معتزلہ ایہ اشعری نك تمثیل ایتدک لری متکلمین مذہبی طونامایہ جنفی کوستہ ریر۔

اعظم مالکیہ دن اندلس حافظ وفقہی ابوالولید سلیمان الباجی (۴۷۴) نك «الاشارہ» سی فقہا مسلكی اوزرہ اولہ جق درہ۔ چونکہ شرقہ کیدوب موصل قاضی سی ابوجعفر السمنانی دن طریقت باقلانی بی اخذ ایتمش ایدی۔ فقط ابن حاجبک (۶۴۶) اصول فقہی مسلك متکلمین اوزرہ اولمغلہ مالکیلرہ دہ مسلك متکلمین کجدی، مشارالہک منہی الاصولی احکام آمدی نك ملخصی ایدی۔

اصول فقہ حقندہ درمیان اولونان بو معلومات تاریخہ دن اکلایشہ جنفی اوزرہ باقلانی نك نہ مسلك فقہایی ترویج ایدنلر، نہ مسلك متکلمینی الزام ایدنلر آراسندہ برموقی بوقدی۔ اصول فقہ، باقلانیدن سوکرا انکشاف ایتمش، کمالہ وارمش ایدی فی الواقع ابوبکر باقلانی اصول فقہ مسائلنی پک انی بیلیر ایدی، بوندہ دہ پک یوکسک درجہ بی احراز ایتمش ایدی، بالکنز اصول فقہک تدوینندہ بولونمامش، علم کلامدہ اولدینی کبی اصول فقہدہ خدمات برکزی دسی سبق ایتمش ایدی۔ اصول فقہ مسائلندہ مخالفت ایتدیکی خصوص شایان اهمیت ایدی۔ مسلك متکلمین اوزرہ اصول فقہ یازان دورت رؤسادن ابو حامد محمد غزالی مستصفا سندنہ بر چوق محلدہ باقلانی مسلكنہ سلوک ایتمش، ابوزید دبوسی نك قیاس حقندہ کی سوزلرینی اخذ ایلمش ایدی [۲]۔

بورادہ ابوبکر باقلانی نك بعضی مسائلنی بیان ایدہ جکنز:

۱ — اصولیون منصوص اولمایان احکام دیندہ دہ حضرت پیغمبرک «علیه الصلوٰۃ والسلام» اجتہادی جائز اولوب اولمامسی خصوصندہ اختلاف ایتشاردی۔

ابوبکر باقلانی بوبایدہ توقف ایدیور۔ واقفہ؛ مذہبی طوتیور، ہیچ برشینتی کسدیروب آتما یور ایدی، ابو حامد محمد غزالی بو مسئلہ دہ قاضی باقلانی ایلمہ برابرر [۳]

[۱] ابن تیمیہ

[۲] شیخ الاسلام الحرانی

محدثی چوق ، عالمی حسابسز برشہردہ ، ایکسچی قرن ہجریہ ، ائمہ مجتہدینک ، جوجیولی بولوندیغی برعصرده اسلام قاضیسی بولونان برذات ، اسلامک بخش ایتدیگی استقلال افکار سایہ سنده ، حقیقت اوغورنده قفا باتلادان ، فکر یوران ہرہانکی بر انسان اولوز ایسہ اولسون اونک اجتہادینہ حرمت ایدیور . اصابت ایدرسہ نہ اعلیٰ ! دیور ، اصابت ایدہ منز ایسہ اونی طبق دین اماملری ، اسلام مجتہدلری کی معذور کوریور .

بصرہ مجتہد وقاضیسی « لایکف اللہ نفساً الاوسعما » نظم کریمنہ یابدشوب کرک اهل سنتی انکار ایدن اهل بدعت اولسون ، کرک اهل اسلامی انکار ایلہین باشقا بر دین ومسلك اربابی اولسون ، کیم اولورسہ اولسون اونی معذور صایبور . « اسلامی انکار ایدہ نلر ، اهل سنتی طانیایانلر حق ادراک ایدہ مامشدر ، اللہدن قورقارق عقیدہ سنہ صارلمشدر ، تعذیب کرم الہی بہ لایق دکیلدر » سوزینی اولو اورتا اعلان ایدیور . قدری اثبات ایدہ نلر حقتد « هؤلاء عظموا اللہ » [۱] ، قدری انکار ایلہینلر حقتدہ « هؤلاء نزهوا اللہ » [۲] دیمکک ہر ایک طرفی مصیب کوریور . [۳]

بصرہ قاضیسنک بو فکری ہر نہ قادر جمہور طرفندن ترویج اولونماش ایسہدہ ینہ بویلہ بر فکرک علماء اسلامیہ اراسنده اختلافی بر مسئلہ اولدیغی بارز بر حقیقت در . مع ماقیہ فقہاء داوددیہ امامی داود طاہریدن (۲۷۰) دہ بو قول حکایہ اولونمشدر .
 ۴ — اجتماع سکوتی نک [۴] حجت اولوب اولمامسنده اصولیون پک زیادہ اختلافہ دوشمشلر ایدی . برطاقلری قطعی بر اجتماع ، دیگر طاہمیلری ایسہ ظنی بر اجتماع اولدیغنہ قائل اولمشلر ایدی . بعضیلری اجماع سکوتی بی اقبایہ حصر ایتمشلر ، بر قسمی دہ حادثہ نک ظہوری زمانندہ بولنوبدہ حقتدہ بر حکم اوزرہ اتفاق ایدن مجتہدلرک اولدکلرندن سوکرایہ بر ایشلر ایدی .

ابوبکر باقلانی اجماع سکوتی مسئلہ سنده شافعی بہ وائئہ حنفیہ دن عیسیٰ بن ابانہ (۲۲۱) موافقت ایدیور . اجماع سکوتی بی اجماع دکیل ، حجت بیلہ طانیایور [۵]

[۱] قدری اثبات ایدنلر اللہ تعظیم ایتشلر ، عظمتی کوزتمشدر .

[۲] قدری انکار ایلہینلر دہ الہی نالایق اوصافدن تزیہ ایلہ مشلدر .

[۳] ابن السمانی

[۴] برطاقم مجتہدلر ایتا ویا حکم ایدوب دیگرلری ، مذہب تقرر ایتدہ دن اول بوکا واقف اولورق عادتہ تأمل زمانی کچیردکلر صوکر اقلباً انکار ایتتمک صورتیلہ حاصل اولان اجماع در .

[۵] کشف بزدوی

۵ — مؤلفاتی

قاضی ابوبکر باقلانی نك بك چوق اثرلری واردر [۱]، فقط طبع اولونانی یوقدر [۲].
 یالكمز «عجاز القرآن» مطبوعدر. بوكا مبنی اثرلری حقنده اوزون اوزادی به ایضاحات
 ویره میه جكم. بزم طرفلرده قاضیمزك كتابلری شیوع بولامش ایدی. فقط وقتیه كتابلری
 بك زیاده شایع ایدی. صوگرا كانلر كتابلرندن بك چوق استفاده ایتشلر ایدی :
 امام الحرمین ابوالعالی الجوبنی علم کلامده بر سوز سوله مدم که اونك حقنده
 ابوبکر باقلانی نك کلامندن اون یکی بیک یایراق حفظ ایتش اولمایلم دیمش ایدی [۳].
 ابوالعالی بوبابده ابن سینایه بکزه بور ایدی، ابن سیناده فارابی نك کتابلرینك
 تلیدی ایدی.

متأخرین متکلمینك سرفرازی ابوعبدالله بن الخطیب فخرالدین الرازی اشعریه مذهبی
 حقنده کی سوزلرینك مهم بر قسمی باقلانی نك کتابلرندن اخذ ایتش ایدی. [۴]
 ابن خلکانده متعدد کتابلری اولدینی تصریح اولونویور ایسه ده اسملری ذکر
 اولونامش ایدی. شیخ الاسلام تقی الدین ابن تیمیه الحرانی ایله تلیدکاملی حجة الاسلام ابن القیم
 الجوزیه برطاقم کتابلرینی بیلدیریبیورلر ایدی. کشف الظنونده بك آزی ذکر اولونمشدر.
 بز بوراده واقف اوله بیلدیکمز اثرلری بیان ایده جکمز :

۱ — **اعجاز القرآنه** — بو کتاب مصرده طبع اولونمشدر. اسمنك دلالتندن اکلاشیه جنی
 وجه قرآن کریمك معجزه اولدینی اثبات مقامنده قلمه آلمش، غایت مفید بر اثردره
 یوقاریده تعلیماتی میاننده بعض سوزلری نقل اولونمشدر. اعجازالقرانی اوقویان کیمسه
 ابوبکر باقلانی نك بلاغت وادیبانه ده بك یوکسك بر مرتبه بی احراز ایتدیکنی بلاتردد
 تصدیق ایدره. ذاتاً باشقادرلو قاضی باقلانی اوله ماز.

۲ — **مهریه الودائل وتلخیص الودائل** — بو قیمتی اثر شیخ الاسلام ابن تیمیه نك
 «کتاب العقل والنقل» ی [۵] ایله حجة الاسلام ابن القیمك «الجیوش اسلامیه» سنده
 مذکوردر، تمهیدالودائل باقلانی طریقنی عام کلاهنی تمامیه ایضاح ایدره، تعلیماتی میاننده،
 کورولدیکی وجهله، بعضی سوزلری نقل اولونمش ایدی. قاضیمز بوراده نصاری، مجوس،
 برامه، صابئینی ده رد ایدیور، مجسمه به قارش قیانتجی صیریور.

[۱] ابن خلکان [۲] اکتفاء القنوع [۳] سبکی [۴] ابن تیمیه الحرانی

[۵] واقراً کتاب العقل والنقل • مافی الوجودله نظیران - ابن القیم الجوزیه

- شیخ الاسلام ابن تیمیہ ایله حجۃ لاسلام ابن القیم الجوزیہ صفات الہیہ دہ اہل اثبات مذہبی بیان ایتدکاری صرہ دہ تمہیدالاولیٰ نقلارده بولونمشلر ایدی [۱] .
- ۳ — ابوانہ — الابانہ دہ تمہیدالاولیٰ کی باقلانی طریقہ ، و علم کلامی ایضاح ایدرہ . ابن تیمیہ ایله ابن القیم صفات الہیہ مسائنندہ بوکتابدن نقل ایدرلر . ابوالحسن اشعری نک الابانہ سی باشقادر [۲] .
- ۴ — الخیرة — « الجیوش الاسلامیہ » دہ مذکوردر .
- ۵ — دقایق الکھوم — کتاب العقل والنقلہ مذکوردر . سیاق و سباقہ نظراً مقالات و مذاہب حقیقہ اولہ جق
- ۶ — الملل والنحل — کشف الظنون دہ مذکوردر ، کتاب العقل والنقلہ مذکور اولان دقایق الکلامدن باشقا اولہ جق .
- ۷ — ہدایۃ المرشید — شیخ الاسلام الحرانی نک « الفرقان » ی ایله کاتب چلبی نک « کشف الظنون » ندہ مذکوردر . کلامہ دائر برادر .
- ۸ — الاستبصار — سیوطی نک « الاتقان فی علوم القرآن » ی ایله « کشف الظنون » دہ مذکوردر . علم قرآن حقیقہ یازلمش اولہ جق .

۳۱ نisan ۹۲۷
ایزمیرلی
اسماعیل صفی

[۱] تمہیدالاولیٰ ابصوفیہ کتبخانہ سندہ (۲۲۰۱) ، عاطف افندی کتبخانہ سندہ (۱۲۲۲)

نومرودہ موجوددر .

[۲] « الابانہ » ابو منصور ماتریدی و ابو المنتہک « فقہ اکبر » شرح لیلہ ، ملا حسین بن الاسکندرک « وصیتنامہ ابی حنیفہ » شرح لیلہ ، « کتاب الابانہ » نک ابی « ضمیمہ » سی ایله برابرہندہ طبع اولونمشدر . اشعری دہ تقرر ایدہ اعتقاد الابانہ دہ مندرجدر .